

ŚWIATOWIT Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XVIII

POCHÓWKI W GROBACH KOMOROWYCH NA ZIEMIACH POLSKICH W OKRESIE WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA

Jacek Bojarski, Wojciech Chudziak, Tomasz Kozłowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Laurie Reitsema

University of Georgia

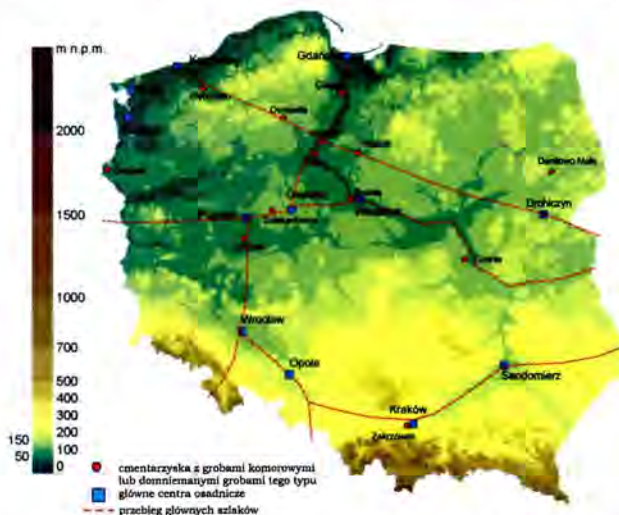
Wczesnośredniowieczne groby komorowe z ziemi chełmińskiej

Wstęp

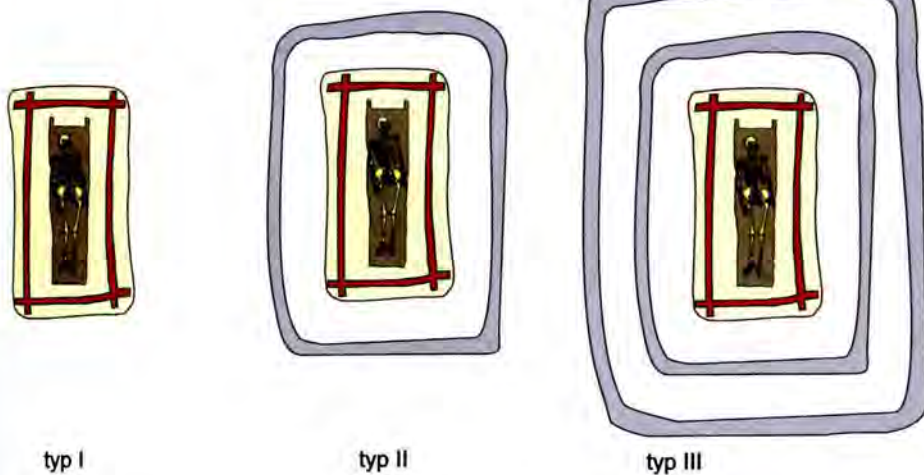
Groby komorowe budowane na kształt domów w sensie określonym przez Ibn Rosteha (ks. XII; Lewicki 1977: 43) stanowią jeden z najbardziej znamienitych wyróżników obecności elit w okresie wikingim na terenie Europy. Ich występowanie niemal w całej zlewni basenu Morza Bałtyckiego, jak również w dorzeczu Dniepru czy w Czechach, od IX do 1. połowy XI wieku wskazuje, że mamy do czynienia z ponadregionalnym fenomenem kulturowym, choć znacznie ograniczonym w czasie i przestrzeni. Jak dotąd odkryto ponad 350 grobów tego rodzaju świadczących o powszechności tego zwyczaju praktykowanego zapewne przez określone grupy społeczne. Zwyczaj ten rozpowszechnił się również na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego, na terenie dzisiejszej Polski, w tym w dorzeczu dolnej i środkowej Wisły, gdzie wyraźnie zaznacza się koncentracja grobów komorowych (Janowski 2010: 385n; 2011: 257n) (ryc. 1). Pierwsze obiekty tego

rodzaju zidentyfikowane jako groby komorowe opisano w przypadku cmentarzyska w Sowinkach na terenie Wielkopolski (Krzyszowski 1992; 1995) i w Kałdusie na ziemi chełmińskiej (Chudziak 2001). Jak dotąd z terytorium naszego kraju znanych jest kilkadziesiąt grobów interpretowanych w ten sposób, które jako zespół wykazują jednak dość znaczne zróżnicowanie typologiczno-formalne. Nie wszystkie jednak zaliczane do tej grupy mieszczą się w definicji sformułowanej przez Silke Eisenschmidt dotyczącej klasycznej formy *Kammergrab* (*chamber grave*) (Eisenschmidt 1994: 16n), którego kryterium wyróżnienia jest obecność drewnianej konstrukcji komorowej istniejącej niezależnie od specjalnego miejsca złożenia zmarłego w formie mar, kłód czy trumien. Jedynie za kryterium pomocnicze (w przypadku, gdy brak czytelnych negatywów konstrukcji) uznać można duże rozmiary tego rodzaju obiektów, zróżnicowanych pod względem wielkościowym i zazwyczaj odbiegających pod tym względem od standardowych jam grobowych przeznaczonych do inhumacji. Osobną grupę stanowią groby określane jako *Sarggrab* – czyli groby z drewnianymi trumnami-skrzyniami z metalowymi okuciami.

Ostatnio nasiliły się w środowisku polskich badaczy tendencje do rozszerzenia zakresu znaczeniowego tego pojęcia, co odzwierciedlone zostało we wprowadzeniu mniej precyzyjnego określenia „groby typu komorowego” (*chamber-like graves*). Nieprawidłowe według nas jest używanie natomiast pojęcia „pochówki komorowe”, stanowiącego zbyt daleko idący skrót myślowy, nieuprawniony pod względem semantycznym. Stąd wydaje się, że przyjęcie określonej w literaturze skandynawskiej wykładni pojęcia „groby komorowe” (ang. *chamber graves*, niem. *Kammergräber*) stanowi punkt wyjścia do klasyfikacji tego rodzaju obiektów sepulkralnych występujących również na ziemiach polskich.

Ryc. 1. Lokalizacja wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z grobami komorowymi na terenie Polski (rys. J. Bojarski)

Ryc. 2. Próba klasyfikacji grobów komorowych z ziemi chełmińskiej. I – obiekty z komorą drewnianą licującą jamę grobową, II – groby komorowe otoczone pojedynczym elementem delimitacji przestrzeni w rodzaju rowu/palisady usytuowanym na zewnątrz jamy grobowej, III – grób komorowy otoczony podwójnym elementem delimitacji przestrzeni w rodzaju rowu/palisady (rys. J. Bojarski)

Podstawy klasyfikacji grobów komorowych z ziemi chełmińskiej

Na ziemi chełmińskiej zadokumentowano jak dotąd 19 grobów komorowych występujących na trzech stanowiskach w: Kałdusie, Pniu i Napolu (Chudziak red. 2010, tam literatura dotycząca grobów z Kałdusa; Drozd, Janowski 2007a, 2007b, 2009; Drozd, Janowski, Poliński 2009, 2011; Stawska 1993, 2003; Bojarski 2014). Dwa z tych stanowisk, ze względu na liczbę wyróżnionych obiektów tego rodzaju, zasługują na specjalną uwagę (Kałdus i Pień). Szczegółowa analiza relikwów tych obiektów, wskazujących na określone rozwiązania konstrukcyjne, pozwala na wyróżnienie trzech zasadniczych elementów występujących w przypadku omawianych grobów (ryc. 2): a) zasadniczej konstrukcji drewnianej komory grobowej, zastabilizowanej w podłożu, której obecność stanowi podstawowe kryterium wyróżnienia grobów komorowych; b) przenośnego „urządzenia” w formie mar, kłód czy trumien służących do złożenia ciała zmarłego oraz c) zewnętrznych elementów delimitacji przestrzeni bezpośrednio związanych z komorą grobową lub jamą grobową (takich jak palisada, płot, rów)¹. Obecność tego ostatniego elementu nie może być traktowana jako warunek niezbędny istnienia grobu komorowego rozumianego według wyżej przyjętej definicji. Nawiązuje on jednak do szeroko rozpowszechnionej u różnych społeczności idei domu zmarłych, formy spotykanej także na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych, m.in. w ciałopalnych grobach kurhanowych strefy C według Zoll-Adamikowej (1979: 85n, 173-186) czy też w grobach typu Alt Kâbelich (tzw. *Totenhäuser*), (Schmidt 1996; Łosiński 1998: 474-478). Występowanie dookólnych rowów/płotów, otaczających specjalnie wyeksponowane w ten sposób groby komorowe, zostało potwierdzone na wszystkich trzech wymienionych wyżej cmentarzyskach (ryc. 3).

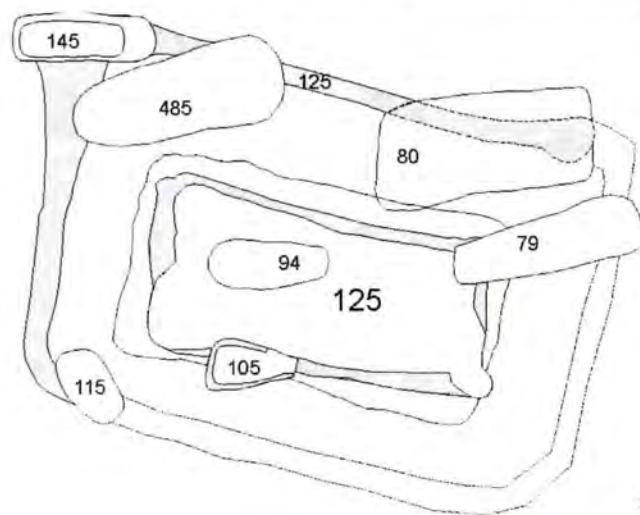
Niezwykle istotną kwestią przy identyfikacji grobów komorowych jest zadokumentowanie obecności drewnianej konstrukcji komory w profilu, chyba że procesy

¹ Na różnorodność rozwiązań konstrukcyjnych w grobach komorowych zwracał już uwagę Wojciech Chudziak (2012: 315).

podopieczne (naturalne i sztuczne) doprowadziły do całkowitego zniszczenia jej pozostałości, łącznie z ewentualnymi negatywami poszczególnych jej elementów. Niestety, nie wszystkie publikowane ostatnio opracowania grobów omawianego rodzaju zaopatrzone są w odpowiednią dokumentację stratygrafii pionowej pozwalającą na weryfikację ustaleń na ich temat (por. Buko red. 2014). Należy mieć świadomość, że wielu grobów komorowych domyślać się można również w przypadku obiektów funeralnych znanych ze starszych, słabo udokumentowanych badań. Na ziemi chełmińskiej byłyby to groby z misami brązowymi z Kałdusa badane przez Konrada Lakowitza pod koniec XIX wieku (Drozd 2006: 23) czy przypadkowo odkryty grób z mieczem ze Złotorii (Łęga 1930: 362). Odrębny temat do dyskusji stanowi kwestia rozwiązań konstrukcyjnych zadaszenia. Publikowane w literaturze przedmiotu rekonstrukcje stanowią najczęściej przykład swobodnej interpretacji, nie mającej większych podstaw źródłowych. Słusznie też nowe prace, traktujące temat tego rodzaju grobów bardziej dogłębnie, poddają krytyce dość swobodne graficzne próby ukazania wyglądu budowy komór grobowych (por. również Jerzy Sikora w tym tomie).

Groby komorowe z ziemi chełmińskiej i ich kontekst społeczno-polityczny

Jak zauważono istotne znaczenie dla szerzenia się idei grobów komorowych wśród elit ówczesnego społeczeństwa miały istniejące powiązania komunikacyjne zwłaszcza te o charakterze dalekosiężnym, stymulujące rozwój wymiany handlowej, kształtowanie się sieci osadniczej i tworzenie ośrodków produkcji i wymiany towarowej. Taką naturalną arterią komunikacyjną była we wczesnym średniowieczu Wisła, wyznaczająca najważniejsze kierunki przepływu ludzi i towarów, a także rozchodzenia się różnych idei kulturowych. Temu naturalnemu systemowi komunikacji podporządkowane zostały inne szlaki, również lądowe, stanowiące przedłużenie traktów wodnych. Znaczenie Wisły w rozwoju sieci osadniczej potwierdza analiza skarbow wskazująca jednocześnie na ist-

a)

c)

b)

Ryc. 3. Przykłady dookólnych rowów/plotów zlokalizowanych wokół grobów komorowych z Kałdusa (a – grób 125, rys. J. Bojarski), Pnia (b – grób 40, fot. W. Chudziak) i Napola (c – grób 13, fot. M. Mierzejewski)

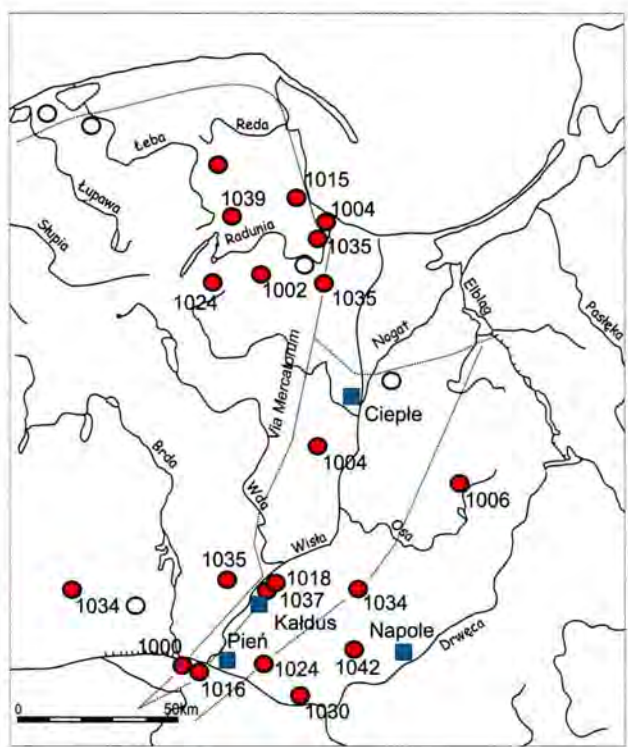
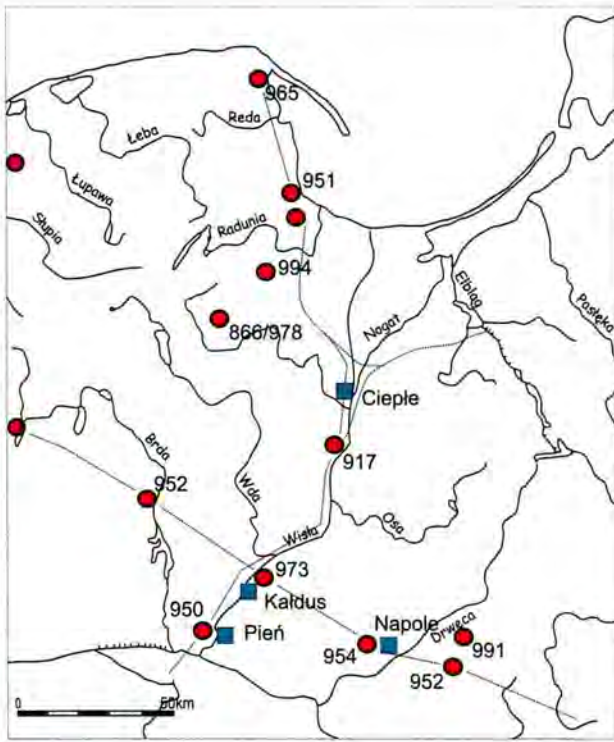
nienie wyraźnych korytarzy osadniczych kształtujących się wzdłuż szlaków komunikacyjnych (ryc. 4). Nie może zatem dziwić występowanie określonego rodzaju grobów świadczących o obecności elit wzdłuż dolnego odcinka Wisły w Ciepłym, Kałdusie, Pniu i bliżej środkowego biegu tej rzeki w Bodzi (Bogucki 2014). Ziemia chełmińska usytuowana na pograniczu ziem zachodniosłowiańskich i pruskich, a także na styku Pomorza, Mazowsza i Kujaw zajmowała pod tym względem szczególną pozycję. Krzyżowały się tu bowiem główne szlaki dalekosieżne łączące Ruś z Pomorzem (szlak lądowy) i Bałtyk z głębią interioru (szlak wiślany) warunkujące kontakty interregionalne (Chudziak 1997; por. też Bojarski, Chudziak, Weinkauff w druku a) (ryc. 5). Według nas kwestię recepcji zwyczaju chowania zmarłych w grobach komorowych należy zatem rozpatrywać z uwzględnieniem kontekstu społeczno-kulturowego i politycznego miejsc, w których ten rodzaj grobów się pojawia.

1. Kałdus

Wykształcenie się silnego centrum osadniczego, gospodarczego oraz religijnego (zapewne kultowego) w Kałdusie, historycznego ośrodka *in Culmine* miało bezpośredni związek z lokalizacją w miejscu niezwykle korzystnym dla jego rozwoju (Chudziak 1998, 2003: 125n).

Usytuowano go na wysokiej krawędzi wysoczyzny, w miejscu naturalnie obronnym, przy przewężeniu doliny Wisły² ułatwiającym przeprawę z ziemi chełmińskiej w kierunku Pomorza. U podnóża Góry św. Wawrzyńca odkryto liczne pozostałości z X wieku zinterpretowane jako świadectwa istnienia tu centrum kultu pogańskiego. Ośrodek ten wpisuje się w regularny układ grodów uznawanych przez nas jako czoła wspólnot terytorialnych istniejących na tym obszarze w okresie przedpaństwowym, choć w samym Kałdusie jak dotąd nie potwierdzono śladów istnienia w tym okresie fortyfikacji. Jego znaczenie podkreśla krzyżowanie się w tym miejscu dwóch głównych szlaków: wiślanego i tzw. ruskiego wyznaczonego na podstawie horyzontu skarbów monet deponowanych po około 950 roku. Zapewne dopiero na przełomie X i XI wieku ziemia chełmińska została trwale związana z państwem pierwszych Piastów, a na miejscu dawnego ośrodka kultu pogańskiego rozpoczęto budowę murowanego kościoła, wielkiego założenia przestrzennego, trójapsydowego, jak przypuszczamy z powodu kryzysu struktur państwowych nigdy nieukończonego. Na ten czas datowane jest powstanie (wytyczenie) nowych szlaków komunikacyjnych łączących

² Na północ i południe od tego miejsca dolina Wisły tworzy potężne Baseny Unisławski i Świecki – szerokie na kilkanaście kilometrów, w czasie wysokiego poziomu wód zamieniane w trudne do przebycia rozlewiska (Chudziak red. 2004).

- 1- ● skarby o ustalonej chronologii   2- ○ skarby o szerokiej chronologii
 3- — szlaki dalekosiężne   4- ■ cmentarzyska z grobami komorowymi

Ryc. 4. Uwarunkowania komunikacyjne na Pomorzu Nadwiślańskim w X-XI w. (oprac. W. Chudziak)

Gniezno z ośrodkami nadmorskimi i Prusami (Chudziak 1997). Na intensywne kontakty handlowe począwszy od końca X wieku wskazują skarby, m.in. z Uścia – zdeponowany po 990 roku (Kiersnowscy 1959: 110), oraz pochodzące z cmentarzyska w Kaldusie (stan. 4) dwa depozyty grobowe z 1. połowy XI wieku (Chudziak, Bojarski, Stawska 2010a: 92), a także cały asortyment różnego rodzaju przedmiotów traktowanych jako importy odkrywanych w grobach oraz obiektach z grodziska i osady podgrodowej. Szczególnie intensywny rozwój przestrzenny chełmińskiego kompleksu osadniczego przypadł na 2. połowę XII wieku. W obrębie osiedla (stan. 2) funkcjonowały wówczas warsztaty metalurgiczne, ceramiczne, zapewne też trudniące się obróbką złotniczą, której ślady w postaci narzędzi, tygli oraz żużli i licznych grudek metali kolorowych, odpadów odlewniczych, kruszcu srebrnego i ołowianego odkryto w nawarstwieniach kulturowych osady (Bojarski, Weinkauff 2011: 509).

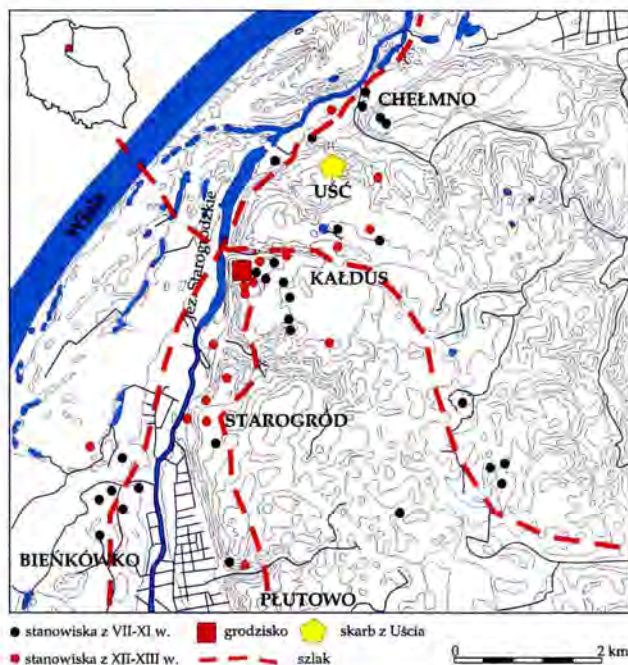
O randze ośrodka świadczą również związane z zespołem osadniczym cztery odrębne nekropolie z grobami w układzie rzędowym, zróżnicowane pod względem układu, formy, ze znacznym udziałem pochówków bogato wyposażonych (Bojarski, Chudziak 2009; Chudziak red. 2004, 2010); dwie zlokalizowane bliżej grodziska (stan. 1, 2) oraz dwie położone na peryferiach zespołu osadniczego – pierwsza licząca ponad 480 grobów³ położona na stanowi-

sku 4 i druga składająca się z dziesięciu jam odkrytych na niewielkim wzniesieniu podczas badań prowadzonych w latach 2013-2014, znajdująca się na południowo-wschodnim krańcu stanowiska 2⁴.

Groby komorowe – w liczbie ośmiu – odsłonięto na stanowisku 4, największym z dotychczas badanych (ryc. 6). Ze względu na pełną publikację źródłową i kilka prac problemowych na ten temat tu jedynie w skrócie zrekapituujemy najważniejsze ustalenia dotyczące tej kategorii grobów (Chudziak red. 2010, tu dalsza literatura). Cmentarzysko to położone jest na niewielkim wzniesieniu ograniczonym od północy wyraźnym obniżeniem terenowym, od południa boczną dolinką erozyjną, wzdłuż której powstały wały piasku wydmowego. Groby komorowe usytuowane są we wschodniej partii cmentarzyska w dwóch nieregularnych rzędach o układzie N-S. Szczególnie wyróżniają się centralnie położone w stosunku do pozostałych groby: 13, 60 i 125. Różnią się one orientacją jamy grobowej, ale też bogatszym wyposażeniem. To właśnie te groby oraz trzy kolejne – groby: 364, 422 i 453 zlokalizowane w jednej linii przy południowej krawędzi cmentarzyska, z dużym prawdopodobieństwem można uznać za najstarsze. Młodsze są groby położone w północnej części cmentarzyska, których orientacja nawiązuje do osi głównej bazyliki zlokalizowanej po północnej stronie Góry św. Wawrzyńca (Chudziak,

³ Do tego należy doliczyć 150 grobów odkrytych i przebadanych przez Konrada Lakowitza.

⁴ Położenie pochówków na terenie intensywnie użytkowanym rolniczo wskazuje, że pierwotnie również to pole cmentarne miało większy zasięg przestrzenny i liczyło więcej grobów (por. Bojarski, Chudziak, Weinkauff w druku b).

Ryc. 5. Rozmieszczenie wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w okolicach Kaldusa (oprac. J. Bojarski)

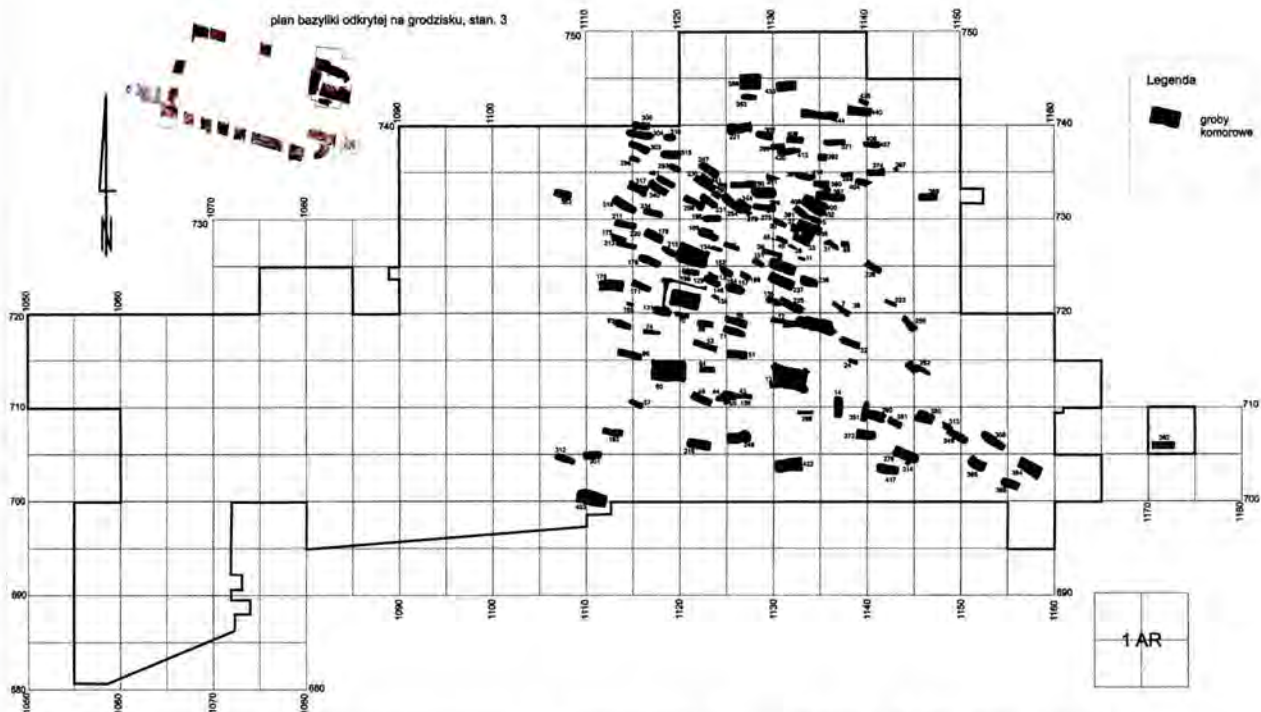
Bojarski, Stawska 2010b: ryc. 44). Najmłodszy jest grób komorowy 356 odsłonięty na północnych peryferiach nekropolii, orientowany wzdłuż osi E-W, zawierający dwa pochówki, ale ubogo wyposażone.

Na podstawie zachowanych negatywów ścian czytelnych w rzucie i w profilach określono ich konstrukcję i podstawowe wymiary (Bojarski i in. 2010). Wszystkie odkryte w Kaldusie komory grobowe zbudowane zostały z poziomych bierwion-dranic wzmocnionych w narożnikach słupami – pojedyncze ślady słupów odsłonięto również w kilku przypadkach wzdłuż dłuższych ścian posadowiono je w obszernych jamach o prostokątnych kształtach i wymiarach od 270 do 400 cm długości i od 130 do 230 cm szerokości (tab. 1). W dwóch przypadkach wielkość wkopu była większa niż wielkość samej komory (groby 13 i 125). Od góry były przykryte deskami tworzącymi płaski lub dwuspadowy dach, którego śladem są wyraźne negatywy widoczne w profilach jam. Pierwotna wysokość komór jest trudna do ustalenia z uwagi na zdercie wierzchnich nawarstwień kulturowych, tylko w przypadku grobu 453, przykrytego piaskami eolicznymi, można oszacować wysokość komory drewnianej na 90 cm. W jednym przypadku natrafiono na ślady zewnętrznego, częściowo zniszczonego płytkiego rowu będącego zapewne pozostałością opłotowania (grób 125). We wszystkich przypadkach ciała zmarłych złożone zostały w drewnianych kłodach, o wymiarach 180-190×60 cm lub 230-235×60 cm, z jednej strony przeważnie zaokrąglonych. Zmarli ułożeni zostali w pozycji wyprostowanej, na wznak z głową skierowaną na zachód (5), północny zachód (1), południowy wschód (3) lub wschód (1). Sposób ułożenia ciała w grobie raczej nie miał związku z płcią czy wiekiem zmarłego.

Wyposażenie stwierdzono we wszystkich grobach; reprezentuje ono dość zróżnicowany zbiór przedmiotów zarówno luksusowych, jak i należących do typowego zestawu wyposażenia grobowego. Najbogaciej wyposażone były dwa groby komorowe (13 – podwójny i 60) usytuowane w centralnej części cmentarzyska, wyraźnie wyodrębnione na tle reszty pochówków, otoczone kolistą pustą przestrzenią (Chudziak 2001: 70-84)⁵. Przy pochówku kobiety z grobu 13 odsłonięto kolbę z ośmiu srebrnych kaptorg i kilkunastu paciorków z kamieni półszlachetnych spiętych srebrną klamrą, a także srebrny paciór z zausznicy typu Świętki oraz ornamentowane blaszane okucie wiadra; wyposażenie pochówku męskiego składało się z dwóch noży w jednej pochewce zdobionej brązowym okuciem w kształcie żmii oraz brązowej misy (ryc. 7: a-f). Grób 60, w którym pochowano mężczyznę w wieku 30-40 lat zawierał: żelazną zapinkę podkowiastą, zachowane części ubioru, w tym srebrne okucie rzemienia, fragment buta skórzanego, fragment denara w charakterze obola zmarłych, dalej dwa noże w jednej skórzanej pochewce z brązowym okuciem z motywem żmii, misę brązową i żelazne, blaszane okucie wiadra, a także fragmenty drewnianego talerza okutego złożonymi aplikacjami z motywami figuralnymi, ponadto fragment drewnianego kubka i kilka rodzajów tkanin jako formę daru grobowego. Bogactwem wyposażenia wyróżniał się również grób 364, w którym odsłonięto nóż, metalowe obręcze wiadra oraz miecz typu V z napisem na głowni (Kaźmierczak, Rybka 2010). Ponadto w jamie znaleziono kilka fragmentów nieokreślonych bliżej przedmiotów z żelaza. Nóż, fragment denara w charakterze obola oraz żelazne obręcze wiadra znaleziono również w grobie 422. Pozostałe groby komorowe miały dość standardowe wyposażenie w postaci kabłączków skroniowych (groby: 166, 356a) i/lub noży (groby: 125, 166 – dwa egzemplarze i 453). Tylko w grobie 453 oprócz noża odsłonięto w jamie grobowej małe naczynie ceramiczne oraz negatyw prawdopodobnie naczynia drewnianego, a dodatkowo na stropie zasypiska komory ustawione było duże naczynie zasobowe, które jednak należy traktować jako osobny dar grobowy.

Na podstawie cech morfologicznych zachowanych kości ustalono płeć i wiek zmarłych w chwili śmierci (Standards 1994: 15-21; White, Folknes 2005: 385-398) (tab. 1). W dwóch grobach odsłonięto kości zawierające po dwa pochówki – w grobie 13 kobiety i mężczyzny, a w grobie 356 kobiety i dziecka (Bojarski i in. 2010: 40, 557). W sumie w grobach komorowych pochowano osiem osób dorosłych, w tym trzech mężczyzn i prawdopodobnie pięć kobiet oraz dwoje dzieci, których śmierć nastąpiła w kategorii *infans II* (najpewniej między 7 a 9 rokiem życia). Bardzo interesująco wyglądają uzyskane dla wybranych grobów daty radiowęglowe osadzone w 2. połowie X wieku wskazu-

⁵ Artykuł Wojciecha Chudziaka (2001) zawiera bardzo szczegółowe omówienie wyposażenia obu grobów, jak również kontekstu kulturowego (autor ustosunkował się również do ich proveniencji), w związku z czym nie ma potrzeby powtarzania w tym miejscu pełnej charakterystyki odkrytych przedmiotów.

Ryc. 6. Kaldus, stan. 4. Lokalizacja grobów komorowych na cmentarzysku – faza I (X/XI-1. poł. XI w.), (rys. J. Bojarski)

jące dość jednoznacznie na moment powstania najstarszej części cmentarza. Przy czym, datowaniu poddano zarówno materiały kostne, jak i drewniane relikty samej komory i występujące w nich wyposażenie grobowe. Niezależnie od ograniczeń, wynikających z zastosowania tej metody, znamienne jest, że wyniki tych analiz wykonanych przez dwa niezależne laboratoria są ze sobą spójne. Jest to niezwykle ważne również z punktu widzenia pojawienia się na ziemi chełmińskiej inhumacji.

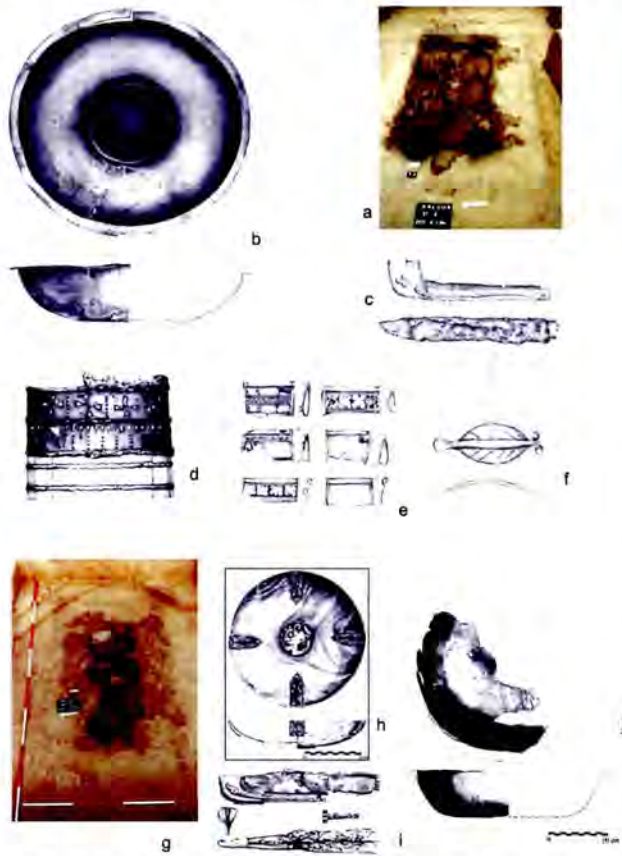
W dotychczasowej literaturze przedmiotu wielokrotnie omawiany był już problem chronologii grobów komorowych pochodzących z Kaldusa, datowanych w większości na 2. połowę X i przełom X i XI wieku (faza 1a) (Chudziak 2001: 91-92; Chudziak, Bojarski, Stawska 2010b: 114-120). Rekapituluując główne przesłanki w tej kwestii warto zwrócić uwagę na następujące argumenty pozwalające odnieść chronologię, przynajmniej niektórych z tych grobów, już do tego okresu:

- chronologia luksusowych przedmiotów występujących w trzech grobach datowanych na X (moneta z 2. połowy X wieku, miecz, misa drewniana) lub ewentualnie na X-XI wiek (misy brązowe, kaptorgi, paciorki srebrne i z kamieni półszlachetnych, kłamra srebrna);
- zestaw dat radiowęglowych zasadniczo mieszczących się w X stuleciu wykonany przez dwa niezależne laboratoria (por. Chudziak, Bojarski, Stawska 2010b: ryc. 42);
- wyniki analizy planigraficznej cmentarzyska wskazujące, że niektóre groby komorowe (przede wszystkim groby 13 i 60) uznać można za najstarsze – „założycielskie” (inicjalne) w obrębie jednej z największych na Pomorzu Nadwiślańskim nekropolii użytkowanej co najmniej do początku XIII wieku;

- odmienna orientacja grobów inicjalnych (zapewne najwcześniejszych) względem osi świata w stosunku do układu większości grobów z najstarszego horyzontu cmentarzyska, w tym niektórych, zapewne młodszych grobów komorowych (stan. 4), nawiązującego do orientacji kościoła murowanego datowanego na 1. połowę XI wieku (stan. 3).

2. Pień

Cmentarzysko położone jest na niewielkim wzniesieniu około 300 m na wschód od grodziska, którego początki wiązane są z 2. połową X wieku (Janowski, Drozd 2007: 207-208, ryc. 9; Drozd, Janowski, Poliński 2009: 351n). Zasiadlenie okolic Pnia datowane na wczesne średniowiecze jest dość ubogie, choć sam gród dobrze wpisuje się w układ przestrzenny ośrodków grodowych wiązanych z fazą przedpaństwową, jak i z okresem włączenia ziemi chełmińskiej do państwa Piastów (ryc. 8). Jego funkcje związane były zapewne z istniejącą w tym miejscu przeprawą przez Wisłę i jego pogranicznym usytuowaniem. Silne struktury osadnicze funkcjonowały natomiast po drugiej stronie Wisły w rejonie Strzelc Dolnych, gdzie odkryto pozostałości grodu, kilka osiedli otwartych oraz skarb dirhemów, zdeponowany po 950 roku (por. mapa 1; Chudziak 1996: 178n). Groby komorowe występowały w dwóch wyraźnych grupach: wschodniej – groby: 15, 32, 37, 69, 71; zachodniej – groby: 38, 39, 40, 49, 57 (Drozd, Janowski, Poliński 2011: 513n, ryc. 2). W pierwszej grupie groby były zorientowane po linii wschód-zachód, a od zachodu i północy oddzielone były rowem/gęstą palisadą, niewykluczone, że ogrodzenie obejmowało pierwotnie tylko grób 15 (ryc. 9). W drugim skupisku jamy grobowe były nieznacznie

Ryc. 7. Kałdus, stan. 4. Wybrane przedmioty wchodzące w skład wyposażenia grobu 13 (a-f) i 60 (g-j), (fot. J. Bojarski, rys. M. Lenk, M. Wachnik)

odchylone w kierunku południowym. Cztery groby tworzyły regularny szereg o układzie północ-południe (groby: 57, 49, 39 i 38), a na zachód od nich znajdował się grób 40 w podwójnym czworokątnym ogrodzeniu o długości boków 5×5 m (ogrodzenie wewnętrzne) i 7×7 m (zewnętrzne).

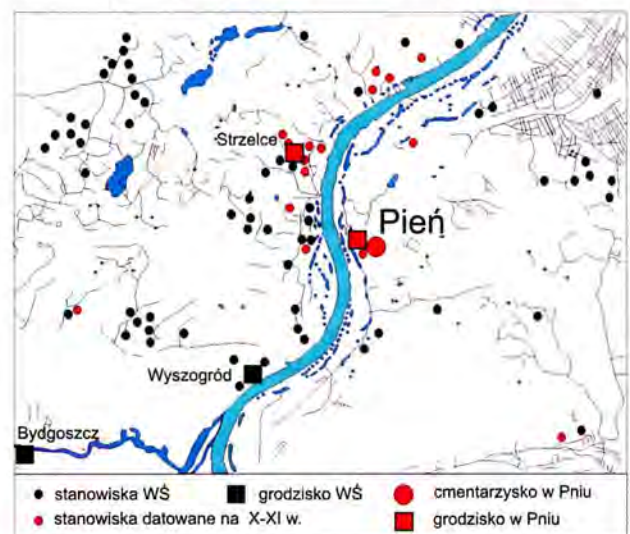
Odkryte groby miały zróżnicowane wymiary: od 190 do 340 cm długości i od 90 do 190 cm szerokości; najmniejsze były groby zawierające pochówki dziecięce. Wszystkie jamy grobowe charakteryzowała znaczna głębokość wypełniska wynosząca od 40 do 160 cm. Ściany komór wznieszone były w konstrukcji zrębowej (najlepiej zachowanej i czytelnej w grobie 15), ściśle dopasowanej do wymiarów wkopów, o prostokątnych kształtach (ryc. 10). Wysokość zamkniętych od góry dachem z dranic komór wynosiła od 70 do nawet 160 cm (grób 40). Zmarłych układano wewnątrz komory na marach (grób 15) lub w specjalnie przygotowanej skrzyni-trumnie, zbitej gwoździami i żelaznymi okuciami kątowymi (grób 40) w pozycji na wznak z wyprostowanymi kończynami, głowami skierowanymi na zachód (kobiety) lub na wschód (mężczyźni).

Wyposażenie stwierdzono we wszystkich grobach (tab. 1); reprezentuje ono dość wyszukany zestaw ozdób oraz przedmiotów tzw. luksusowych określanych jako wyznaczniki pozycji społecznej. Wśród ozdób i części stroju wymienić można srebrne kabłączki skroniowe (groby: 32, 57), kolie spięte srebrnymi klamrami złożone z paciorków z kamieni półszlachetnych, paciorków srebrnych, prostokątnych kaptorg (groby: 32, 57, 69), dzwoneczków (grób 40), paciorków szklanych (groby: 32, 38 i 57). Z narzędzi wymienić trzeba noże, znalezione niemal we wszystkich (poza jednym przypadkiem – grób 69) grobach. Bardzo bogate wyposażenie miał grób 15, w którym odkryto bogato ornamentowany topór, niezdobioną misę brązową i wiaderko okute taśmą żelazną oraz oselkę fyllitową. Pozostałości wiaderek drewnianych z żelaznymi obręczami odsłonięto także w grobach: 32, 37, 39 i 40, a w grobie 32 dodatkowo naczynie gliniane. Grupę szczególnych darów grobowych reprezentowały: muszla, belemnit i ząb rekina (dwa ostatnie w grobie 39). Część z odkrytych w grobach przedmiotów jest obcego pochodzenia, ale o trudnym do wskazania kierunku; topór z tauszowaniem ornamentowany motywem trójzębu i srebrny łańcuszek, a także oselka fyllitowa może pochodzić z obszaru skandynawskiego. Naczynia takie jak misa i wiaderka mają szeroki kontekst kulturowy, podobnie jak paciorki z kamieni półszlachetnych czy szkła (warsztaty północnoruskie lub zachodnioeuropejskie). Ozdoby – kabłączki, klamry, paciorki srebrne oraz kaptorgi są wytworami pochodzącymi z warsztatów złotniczych słowiańskich, jedynie dzwoneczki brązowe mogą pochodzić z obszaru bałtyjskiego.

Badacze cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Pniu przychylają się do datowania tego rodzaju grobów na 2. połowę X-przełom X i XI wieku. Wartość drugorzędna ma tutaj jedyna, choć znamienna data radiowęglowa, wpisująca się idealnie w datowania radiowęglowe grobów z Kałdusa, uzyskana dla kości ludzkiej z grobu 40 (1085±30 BP). Co ciekawe groby komorowe na tym cmentarzysku stanowią jedyny rodzaj grobu zadokumentowany dla okresu wczesnego średniowiecza, co nie wyklucza również ich potencjalnie „inicjalnego” charakteru. Układ grobów oraz rodzaj wyposażenia wskazują na jedną fazę użytkową, tj. krótki okres funkcjonowania tej nekropolii.

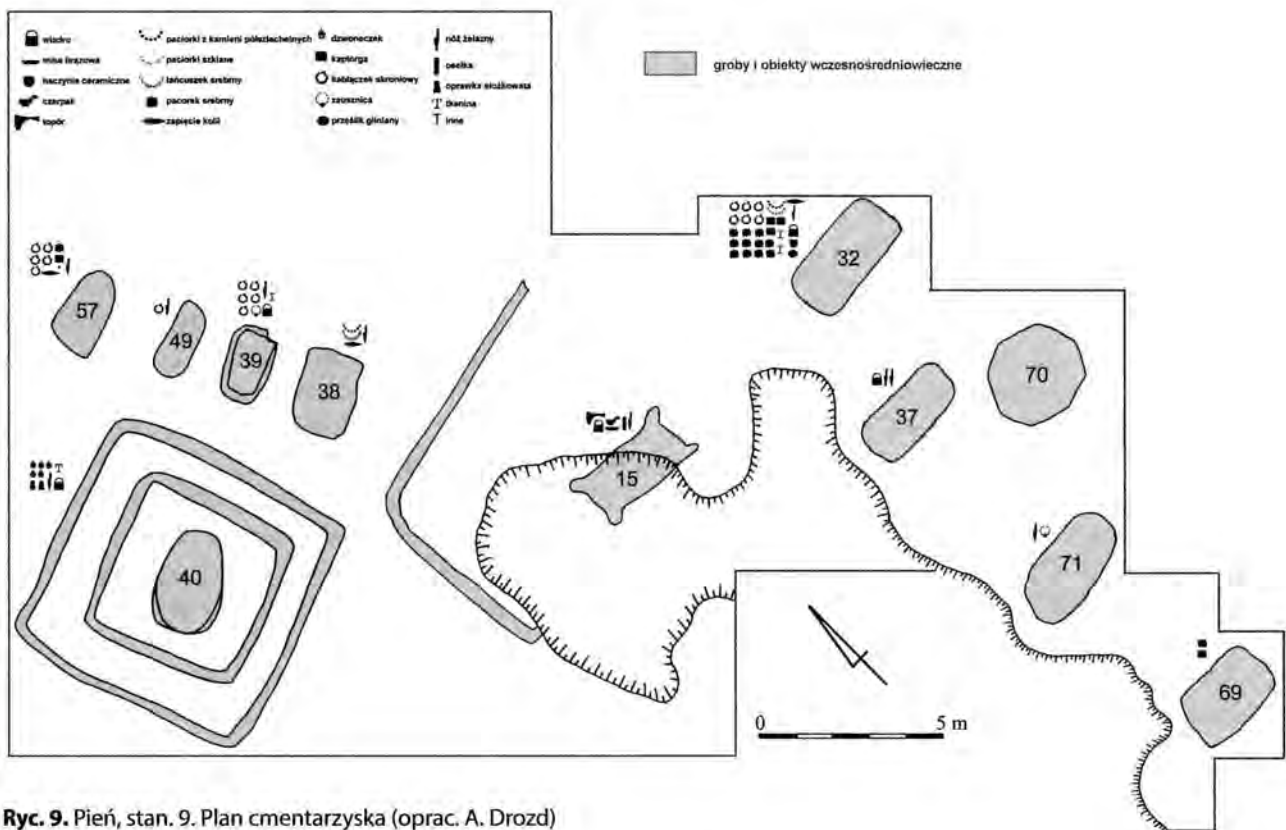
Analizy antropologiczne szczątków kostnych z tego cmentarzyska przeprowadziła dr Alicja Drozd-Lipińska.

Analizy antropologiczne szczątków kostnych z tego cmentarzyska przeprowadziła dr Alicja Drozd-Lipińska.

Ryc. 8. Rozmieszczenie wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w okolicach Pnia (oprac. J. Bojarski)

Ryc. 9. Pierń, stan. 9. Plan cmentarzyska (oprac. A. Drozd)

ska (Zakład Antropologii Wydziału Biologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu) (Drozd, Janowski, Poliński 2009: tab. 1; 2011: 613, 515). Tylko w trzech grobach odkryto szczątki osób dorosłych (dwóch kobiet i jednego mężczyzny, który zmarł w wieku mieszczącym się w kategorii *maturus*), pozostałe stanowią groby dzieci w wieku w chwili śmierci mieszczącym się w przedziale *infans I* – dzieciństwa młodszego (zgon nastąpił pomiędzy 2 a 6 rokiem życia) oraz w jednym przypadku w okresie dzieciństwa starszego – *infans II* (około 13 roku życia). Być może cmentarz stanowi miejsce pochówku jednej rodziny (Drozd, Janowski, Poliński 2007: 355). Na razie brak ostatecznych wyników badań molekularnych (analiz aDNA pozyskanych z tych szkieletów), które tę tezę mogłyby potwierdzić. Nie jest też wykluczone, że na ocenę obecnej sytuacji ma wpływ niedostateczny stan rozpoznania nekropolii, zwłaszcza jej wschodniej części, należy również pamiętać o znacznym zniszczeniu stanowiska w trakcie wybierania piasku.

3. Napole

Cmentarzysko położone jest na podłużnym wzniesieniu rozciągającym się z południowego wschodu na północny zachód, na zachód od grodziska datowanego od 2. połowy X wieku do XII wieku (Bojarski 2012: 24n; 2014: 175). Cały zespół osadniczy wyróżnia lokalizacja przy tzw. szlaku ruskim przebiegającym przez Mazowsze i ziemię chełmińską w kierunku Pomorza i przechodzącym przez ośrodek *in Culmine* (ryc. 11). Jedyny grób komorowy

odseparowany od pozostałych zlokalizowany został we wschodniej partii cmentarzyska. Wyróżniała go nie tylko peryferyjna lokalizacja, lecz także odmienna orientacja – układ prawie zgodny z osią wschód-zachód. Badania grobu prowadzono w okresie, kiedy świadomość istnienia grobów komorowych na ziemiach polskich była niewielka, stąd początkowo nie określono w sposób właściwy jego formy, skupiając się na związkach jego z ideą domów zmarłych (Stawska 2003: 100). Grób charakteryzowały szczególnie duże wymiary wynoszące w rzucie 330 na 200 cm oraz występujący wokół negatyw ogrodzenia zamykający obszar o bokach 470×350 cm⁶ (ryc. 12). Negatyw ogrodzenia o szerokości 15-20 cm i głębokości 25 cm został zarejestrowany na tym samym poziomie co jama grobowa. W wypełnisku jamy zachował się słabo czytelny negatyw drewnianej ściany (z poziomych belek?), lekko zagłębionej poniżej dna jamy grobowej oraz ślady konstrukcji stanowiącej zadaszenie, co pozwala zaliczyć omawiany obiekt, wbrew wcześniejszym ustaleniom, do typowych grobów komorowych. W północnej partii jamy grobowej na głębokości 35 cm poniżej poziomu stropu grobu odsłonięto szkielet kobiety ułożony z wyprostowanymi kończynami na wznak z głową skierowaną na wschód. Śmierć tej kobiety nastąpiła w kategorii wieku *maturus* – między 33 a 55 rokiem życia (ocenę antropologiczną wykonał dr Andrzej Florkowski z Zakładu Antropologii ówczesnego Wydziału Biologii

⁶ W opracowaniu Andrzeja Janowskiego z 2009 roku (Janowski 2010: przypis 5) błędnie podano wymiary jamy grobowej, wyliczając je na podstawie wielkości otaczającego grób rowu/palisady; błąd ten, niestety, został powielony również w kolejnym artykule (Janowski 2011: fig. 8) oraz w publikacjach powołujących się na tego autora.

i Nauk o Ziemi UMK w Toruniu). Wyposażenie grobu, w przeciwieństwie do wspomnianych już grobów z Kałdusa i Pnia, nie było tak bogate; odsłonięto tylko nóż i sierp żelazny. Choć treści symboliczne przypisywane sierpom mogłyby wskazywać na dość istotne znaczenie tego rodzaju przedmiotu występującego w kontekście grobowym (Chudziak 2007; Bojarski 2014: 182).

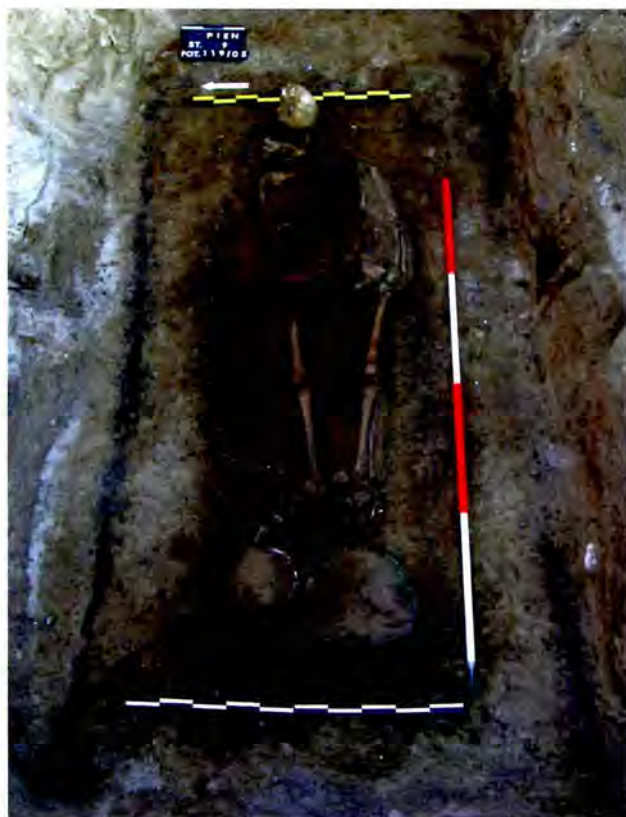
Chronologię tego grobu można określić na podstawie analizy wyposażenia innych grobów odkrytych na tym cmentarzysku (grot włóczni, paciorki szklane pochodzenia ruskiego?, kaptorgi brązowe niezdobione, elementy okuć pasa, w tym sprzączka lirowata); pewne cechy archaiczne wyposażenia grobów, takie jak orientacja zmarłych odmienna dla kobiet i mężczyzn oraz powstanie cmentarza zbiegające się z zanikiem zabudowy mieszkalnej w tym miejscu datowanej na fazę IIIb-IIIc periodyzacji ceramiki ziemi chełmińskiej (Chudziak 1991: 123). Uwzględniając powyższe argumenty początek użytkowania nekropolii należałoby datować na połowę XI wieku, ewentualnie 2. połowę tego stulecia, czyli wcześniej niż przyjmowano to w dotychczasowej literaturze (Stawska 2003: 100; Bojarski 2012: 316). Również w tym przypadku lokalizacja grobu na wschodnich peryferiach cmentarzyska, przy ograniczającym jego zasięg rowie (ob. 23), może dowodzić jego pionierskiego znaczenia dla kształtowania się nekropolii.

Pochodzenie i status zmarłych

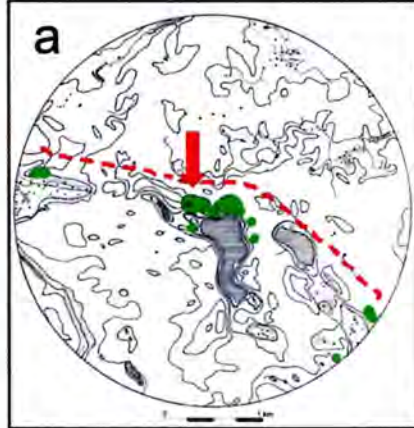
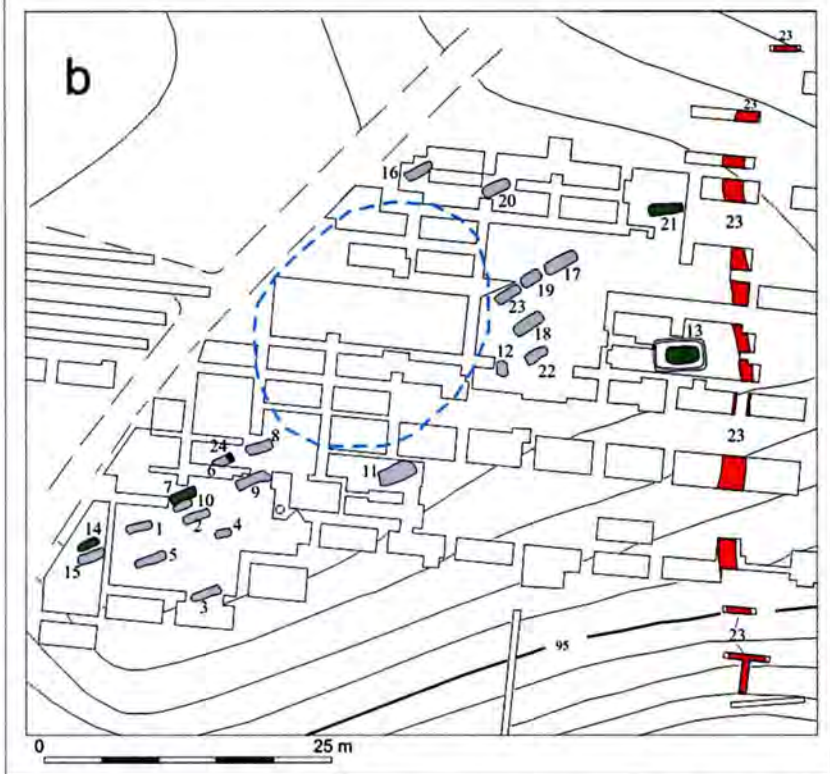
Zróznicowanie formalne grobów z trzech wyżej omówionych stanowisk – Kałdusa, Pnia i Napola, wskazuje, że mamy do czynienia z różnymi tradycjami rytualnymi

właściwymi obecnym na ziemi chełmińskiej elitom społecznym. Nawiązują one jednak do ponadregionalnej idei manifestacyjnego zachowania członków dominujących warstw identyfikujących się w wymiarze ideologicznym i symbolicznym. Biorąc pod uwagę wskazane wyżej podobieństwa i różnice w układach przestrzennych grobów komorowych można wyróżnić na ziemi chełmińskiej trzy typy ich założeń (ryc. 2): I – obiekty z komorą drewnianą licującą jamę grobową (Kałdus), II – groby komorowe otoczone pojedynczym elementem delimitacji przestrzeni w rodzaju rowu/palisady usytuowanym na zewnątrz jamy grobowej (Kałdus, Napole), III – grób komorowy otoczony podwójnym elementem delimitacji przestrzeni w rodzaju rowu/palisady (Pień).

Geneza omawianej kategorii grobów rozpatrywana była dotąd w odniesieniu do kwestii pochodzenia etnokulturowego zmarłych, ich wierzeń i pozycji społecznej. Podważamy poprawność tezy traktującej groby komorowe jako świadectwo przynależności pochowanych w nich osób do wspólnoty chrześcijańskiej. Zgodnie z tym, co wcześniej zostało powiedziane, traktujemy natomiast groby komorowe jako wyznacznik wysokiego statusu społecznego zmarłych. Generalnie stoimy również na stanowisku, że rozważania dotyczące etnikum zmarłych bez analiz genetycznych czy badań izotopowych szczątków (szczególnie izotopów tlenu i strontu) mają na obecnym etapie badań charakter jedynie akademicki i niewiele wnoszą do dyskusji. Choć wskazówki pośrednie wynikające z analizy całego kontekstu kulturowego cmentarzysk, w tym zwłaszcza układu i wyposażenia grobów odkrytych w Kałdusie i Napolu mogą

Ryc. 10. Pień, stan. 9. Grób 9 – na poziomie stropu (a) i pochówku (b), (fot. A. Janowski)

Legenda:

część nekropoli
zniszczona?

grób komorowy

Ryc. 11. Napole, stan. 6. a) lokalizacja stanowiska na tle stanowisk mikroregionu, b) plan cmentarzyska (rys. J. Bojarski)

posłużyć jako dodatkowy argument w dyskusji nad przynależnością etniczną osób pochowanych w grobach komorowych. Dodatkową przesłanką potwierdzającą obcość niektórych rytuałów pogrzebowych są odkryte na cmentarzysku w Kałdusie (m.in. groby: 75, 880; Makowiecki, Makowiecka 2010) i Pniu (grób 70; Drozd, Janowski, Poliński 2011: 215n) pochówki koni, charakterystyczne dla zwyczajów skandynawskich i bałtyjskich. W przypadku Kałdusa potwierdzeniem różnorodności kulturowej, religijnej, a być może i etnicznej mogą być liczne nietypowe pochówki, niekoniecznie dowodzące praktyk antywampirycznych (zmarli układani na boku w pozycji embrionalnej, na brzuchu czy orientowane po osi północ-południe).

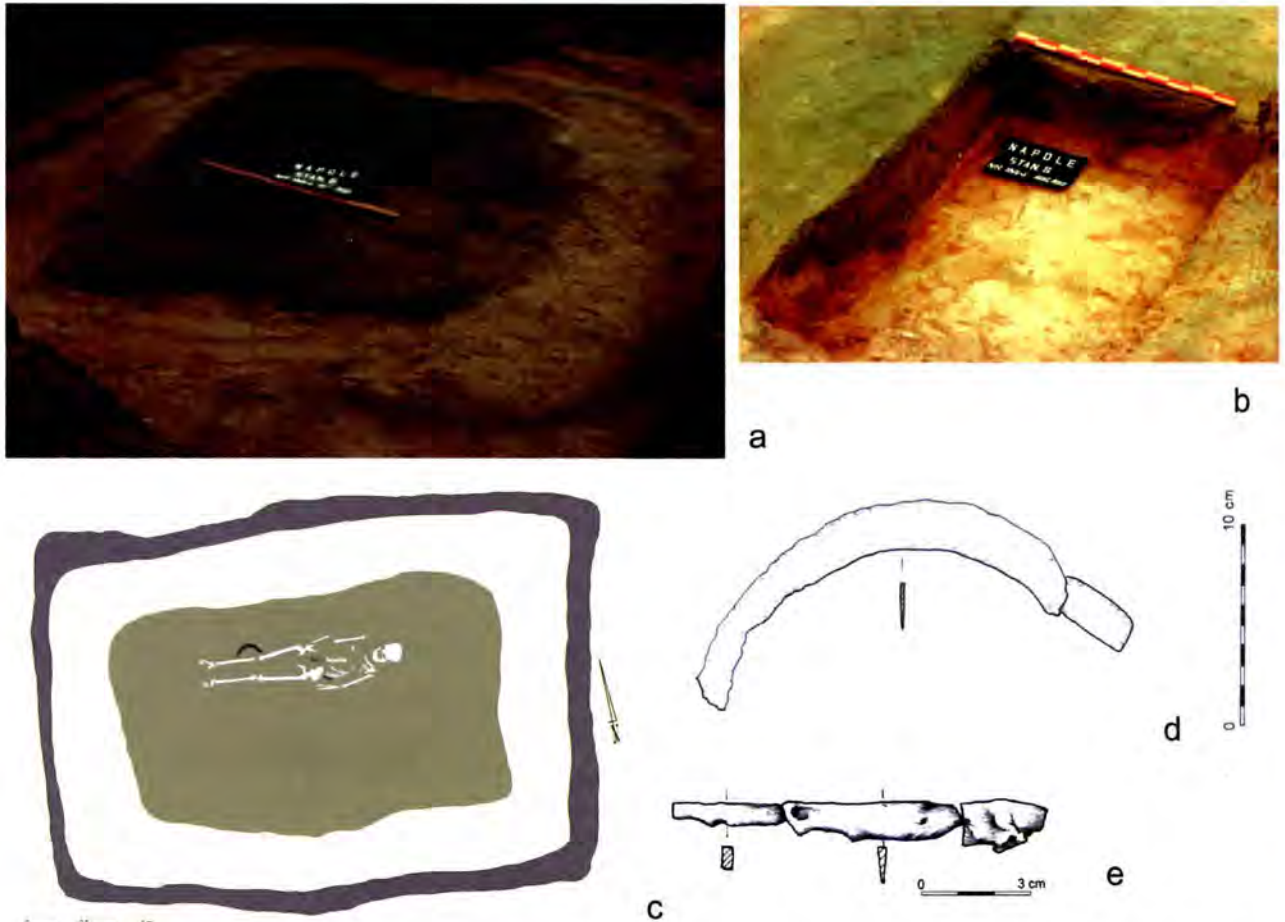
Biorąc pod uwagę niepełne jeszcze dane badań specjalistycznych realizowanych kilkutorowo w odniesieniu do materiału biologicznego pobranego z tych grobów oraz grobów im towarzyszących z trzech analizowanych tu stanowisk, możemy na koniec przedstawić najważniejsze ich rezultaty. Badania antropologiczne szczątków ludzkich koncentrują się obecnie na trzech głównych aspektach:

1. Analizach cech morfologicznych i ocenie paleopatologicznej szkieletów (badania dr. hab. Tomasza Kozłowskiego, Zakład Antropologii, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu) – na podstawie wyników tych badań wydaje się, że można stwierdzić, że na kościach zmarłych brak jest istotnych śladów pozostawionych przez choroby czy urazy, co może wskazywać pośrednio na ogólnie dobry stan zdrowia tych osób i na to, że zgon raczej nie nastąpił na skutek jakichś schorzeń przewlekłych (np. metabolicznych,

infekcji, chorób nowotworowych); jedynie w przypadku szkieletu z grobu 453 wydaje się być prawdopodobna trepanacja (wygojona?, otwór o średnicy 16 mm znajdujący się na prawej kości ciemieniowej obok szwu strzałkowego, który nawiązuje swą formą i lokalizacją do innych czaszek ze śladami trepanacji z Kałdusa⁷; por. Kozłowski 2012: 134-137). Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na bardzo zły stan zachowania kości z grobów komorowych zakres tych analiz jest bardzo mocno ograniczony.

2. Zawartości stabilnych izotopów węgla i azotu pochodzących z kolagenu zawartego w kościach w kontekście charakteru diety zmarłych osób (z okresu ostatnich 10-30 lat życia) (badania dr Laurie J. Reitsemy z Department of Anthropology Univeristy of Georgia, USA – w ramach współpracy międzynarodowej prowadzonej z Zakładem Antropologii Wydziału Biologii i Ochrony Środowiska UMK). Jak dotąd wykonano analizy prób pochodzących ze szczątków 37 osób (zarówno z grobów standardowych, jak i atypowych). Starano się zweryfikować następujące założenia: hipoteza 1 – czy osobnicy pochowani w Kałdusie mogli pochodzić ze Skandynawii? oraz hipoteza 2 – czy zmarłych pochowanych w grobach podwójnych wyróżniał w sposób ilościowy i/lub jakościowy rodzaj komponentów spożywanego pokarmu wynikający z odmiennego sposobu żywienia/życia/pochodzenia? Na podstawie dotychczas

⁷ Stwierdzenie śladów tego rodzaju zabiegu w tym przypadku było możliwe po wykonaniu dodatkowej szczegółowej analizy antropologicznej czaszki z grobu 453 (przypomnienie Tomasz Kozłowski).

Ryc. 12. Napole, stan. 6. Grób 13: rzut (a) i profil ćwiartki SW (b), (fot. M. Mierzejewski), plan grobu (c – rys. J. Bojarski) i wyposażenie (d – rys. V. Stawska, D. Klajbor)

uzyskanych danych można stwierdzić, że dieta wszystkich osób pochowanych w Kałdusie bazowała na pokarmie roślinnym oraz białku zwierząt lądowych i ryb. Wyraźnie jednak zaznacza się zwiększony udział ryb w diecie u osób pochowanych na stanowisku 4 (wpływy kulturowe, religijne, przyzwyczajenie?). Sposób odżywiania się osób z grobów podwójnych, w tym grobu komorowego, generalnie nie odbiegał istotnie od diety pozostałych członków badanej populacji. Jednak mimo pochowania w tym samym grobie osoby te różniły się zawartością stabilnych izotopów C i N, co może wskazywać na odmienny, indywidualny dobór pożywienia. Uzyskane dotąd dane sugerują raczej lokalne pochodzenie osób pochowanych w grobach komorowych w Kałdusie. Ewentualnych nowych informacji mogłyby dostarczyć badania izotopu tlenu i strontu.

3. Badaniach molekularnych (kopalne DNA, haplogrupy mtDNA) realizowanych w ramach grantu NCN pn. *Ocena udziału imigrantów ze Skandynawii w tworzeniu średniowiecznej puli genowej Polski na podstawie analizy kopalnego DNA wyizolowanego ze szczątków złożonych w grobach komorowych w Kałdusie* (projekt badawczy NCN 2012/07/D/HS3/03822 pod kierownictwem dr. Tomasza Płoszaja z Uniwersytetu Medycznego w Łodzi). Analizy wykonano dla grobów: 13A i 13B,

60, 125, 356A, 422⁸. W ramach tego samego projektu realizowane są również badania molekularne wybranych grobów z Napola (niekomorowych). Wstępne wyniki badań mitochondrialnego DNA wskazują, że w jednym z grobów odkrytych w Napolu (grób 8), usytuowanym w sąsiedztwie grobu komorowego, pochowany został mężczyzna (zmarły w kategorii wieku *maturus*) o sekwencjach mtDNA analogicznych do stwierdzonych w Skandynawii (haplogrupa I); szkielet osoby pochowanej w Bøgebjerggård z terenu Danii datowany na V wiek n.e. z wczesnej epoki żelaza (Płoszaj i in. w druku).

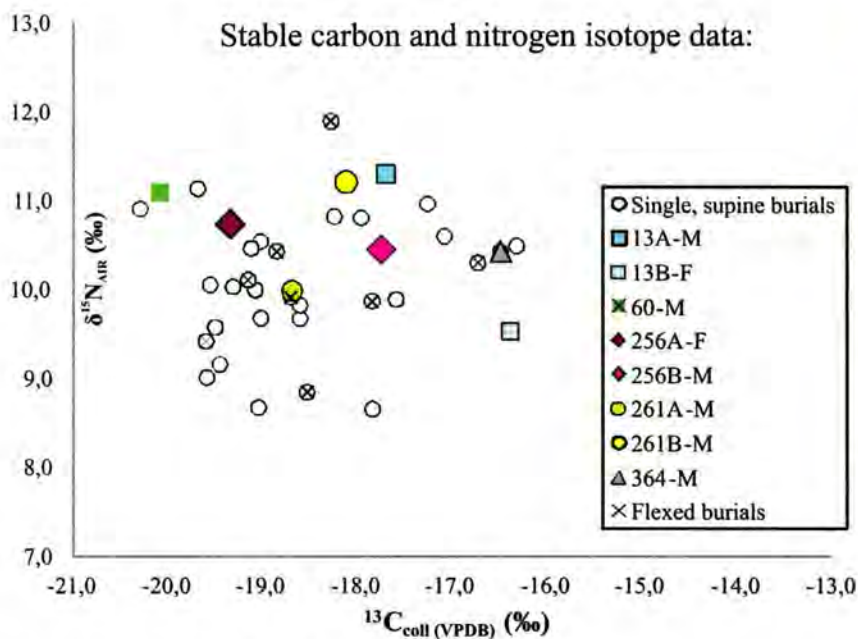
Wnioski

W interpretacji genezy omawianych grobów uwzględnić należy kontekst społeczno-polityczny ich występowania. Na uwagę zasługuje przede wszystkim ich położenie w obrębie lokalnych struktur osadniczych. Wszystkie cmentarzyska charakteryzujące się ich obecnością usytuowane zostały bowiem w najbliższym sąsiedztwie różnej rangi ośrodków społeczno-politycznych związanych z fazą IIIa (2. połowa X-przełom X i XI wieku) i IIIc (1. połowa XI wieku) rozwoju ceramiki na ziemi chełmińskiej. Wszystkie

⁸ Badania te nie zostały jeszcze sfinalizowane, zakończenie realizacji projektu planowane jest na koniec 2016 roku.

Próbki kolagenu uzyskane ze szkieletów ze stanowiska 4 w Kałdusie
Fot. L. J. Reitsema

Ryc. 13. Wyniki analizy stabilnych izotopów węgla/azotu pochodzących z kolagenu z grobów w Kałdusie, stan. 4 (oprac. L. J. Reitsema)

trzy centra osadnicze znajdowały się przy szlakach daleko- siężnych prowadzących z Rusi na Pomorze (Kałdus i Napole) oraz przy szlaku nadwiślańskim łączącym Pomorze Wschodnie z dalszym interriorem (Kałdus i Pień). Dodatkowo te dwa ostatnie ośrodki związane były bezpośrednio z przeprawami przez Wisłę, stąd w przypadku Pnia wnioskować należy o powiązaniu ze szlakiem lądowym prowadzącym w kierunku centrum państwa piastowskiego.

Nie wiadomo jednak czy groby komorowe odkryte na bezpośrednim zapleczu tych trzech centrów należy wiązać z fazą IIIa. Problem datowania omawianych materiałów sepulkralnych na 2. połowę X wieku, a zwłaszcza na 4. ćwierć tego stulecia, co byłoby zrozumiałe, biorąc pod uwagę stopniowe wprowadzanie praktyk chrześcijańskich obejmujących w pierwszej kolejności elity, jest bardzo kontrowersyjny (Urbańczyk 2014). Tym bardziej, że prawdopodobny jest napływ na te tereny ludności obcej zarówno w sensie biologicznym, jak i kulturowym praktykującej wcześniej inhumację, o czym przekonuje przykład grobu „duńskiego” z Napola. Adaptacja obcych wzorców pogrzebowych mogła przebiegać zatem różnokierunkowo i bez dodatkowych badań specjalistycznych, zwłaszcza DNA, trudno będzie w sposób przekonujący wyjaśnić tę kwestię. Wydaje się, że najstarsze groby z Kałdusa reprezentujące zupełnie obce cechy w stosunku do lokalnych zwyczajów funeralnych, powstały stosunkowo wcześnie, najpóźniej na przełomie X i XI wieku (typ I). Niewykluczone również, że część omawianych grobów komorowych, zwłaszcza reprezentujących typ II i III, synchronizować należy z fazą IIIc zasiedlenia ziemi chełmińskiej, kiedy to rozpowszechnia się rzemieślniczy nurt garncarski wyznaczony przez styl tzw. Gronowo II, charakterystyczny dla tego terytorium w I. połowie XI wieku (Chudziak 1991). W przypadku wszystkich trzech ośrodków udokumentowano dla tego okresu pozostałości umocnień obronnych, z tym że rolę centralną pełnił wówczas zapewne dwuczłonowy, duży gród w Kałdusie/Chelmie, natomiast grody w Pniu i Napolu stanowiły czoła wyodrębnionych w tym okresie okręgów grodowych o strategicznym dla ziemi chełmińskiej położeniu. Zmarli pochowani w grobach komorowych należeli zapewne do elity zamieszkującej te ośrodki, niewykluczone, że wśród nich należałoby upatrywać komesów grodowych i najbliższych członków ich rodzin (np. Pień).

Wyniki najnowszych badań archeologicznych prowadzonych w Pniu i Kałdusie, jak również w Ciepłym na Pomorzu Gdańskim (Ratajczyk 2013), ściśle nawiązujące do omawianych odkryć, nie mogą być oczywiście interpretowane w oderwaniu od społeczno-politycznej sytuacji na ziemi chełmińskiej w X-XI wieku. Kluczowe będzie tutaj pytanie: czy omawiane groby synchronizować należy ze strukturami „przedpiastowskimi” i wykształconą na ziemi chełmińskiej w 2. połowie X wieku organizacją grodową, pozostającą zapewne w opozycji do terytorium Wielkopolski i Kujaw, czy też łączyć je należałoby z horyzontem ekspansji Piastów na Pomorze Nadwiślańskie, co miało miejsce zapewne w ostatniej dekadzie X wieku i 1. połowie XI wieku, kiedy to Chelmino stało się głównym ośrodkiem stołecznym omawianego terytorium o cechach *sedes regni principales*. Wydaje się, że w świetle dotychczasowych danych obie opcje są możliwe.

Tab. 1. Zestawienie porównawcze grobów komorowych z Kałdusa, Napola i Pnia (na podstawie Chudziak red. 2010; Drozd, Janowski, Poliński 2009, 2011).

Miejscowość	Nr grobu	Opis grobu					Opis pochówku			Wyposażenie	Datowanie	
		Wielkość i konstrukcja grobu					Lokalizacja pochówku (trumna, skrzynia itp.)	Układ	Płeć			Wiek
		Wymiary [w cm]			Wymiary grobu [w cm]	Konstrukcja komory						
		Dł.	Szer.	Gł.								
Kałdus	13	400	220	60	270x190	konstrukcja ścian z długich bierwion grubości około 10 cm, narożny słup o średnicy 65 cm; wewnątrz ślady zadaszenia; dwa pochówki w osobnych trumnach (A i B)	A: trumna wydrążona w kłodzie w odległości 22 cm od południowej ściany S komory; wymiary trumny: 180-190x55 cm	NWW	M	adultus (30-35 lat)	a) 2 noże w jednej pochewce z okuciem ozdobnym z rękojścią zdobioną srebrnym drutem, b) brązowa misa, c) nieokreślony przedmiot żelazny przy stopach	1150±50 BP 1100±50 BP (kości ludzkie)
	60	380	230	60	380x230	ściany w postaci smug o szerokości 8-20 cm; w narożnikach ślady słupów o średnicy 20-42 cm	ślady mar umieszczonych centralnie; wymiary: 230x80 cm	W	M	adultus/ maturus (30-40 lat)	a) żelazna zapinka podkowiasta, b) brązowa skuwka rzemienia, c) buł skórzany, d) fragment tkaniny z ubrania?, e) 2 noże w jednej pochewce, f) brązowa misa, g) drewniane wiaderko okute blachą, h) drewniana misa z okuciami złoconymi, i) fragment drewnianego kubka, j) drewniany toczony talerz, k) fragmenty tkanin w brązowej misie, l) srebrny denar saski z końca X w. w okolicach szczeki, l) fragment sznura z łyka, m) łupina orzecha laskowego, n) łopataka świniaka pierwotnie w organicznym pojemniku	1080±80 BP (węgle) 1080±70 BP (tkanina) 1045±70 BP (tkanina) 1020±70 BP (drewno) 1060±60 BP (kości)
	125	310	170	54	310x170; w odległości 35 cm równoległe do krawędzi ślady czworokątnego opłotowania o wymiarach 450x320 cm, negatyw o szerokości 10-15 cm i 10 cm głębokości	ściany w postaci smug o szerokości 8-12 cm, w trzech narożnikach ślady słupów o średnicy 13-32 cm; czytelne oblicowanie ścian komory grobowej	ślady trumny wydrążonej w kłodzie ze śladami uchwytów od strony zachodniej o długości 12 cm; od wschodu trumna zaokrąglona; wymiary: 180x60 cm	SE	?	infans II (8-9 lat)	żelazny nóż	X/XI-1. poł. XI w.
	166	273	178	46	273x178	ściany komory w postaci smug o szerokości 15 cm, w narożniku NE ślady dwóch słupów o średnicy 30 cm; czytelne oblicowanie ścian komory grobowej	ślady trumny wydrążonej w kłodzie, umieszczonej centralnie; wymiary: 115x75 cm	NW	K?	dorosły	a) 4 srebrne kabłączki skroniowe, b) 2 noże w jednej pochewce ze srebrną owijką	980±60 BP (węgle z komory)
	356	224	160	30	224x160	ściany komory w postaci smug o szerokości 6-8 cm, od strony północnej w narożnikach dwa negatywy słupów o średnicy 36-40 cm; w południowej części ślady zadaszenia; ściany oblicowane drewnem; w obrębie komory dwa pochówki (A i B)	A: wtórny, dostawiony w późniejszym czasie, umieszczony w centralnej części komory w trumnie wydrążonej w kłodzie; ślady wieka o wymiarach 180x50 cm i grubości 8-10 cm; wymiary trumny: 190x50 cm B: pierwotny, w części północnej komory; pozbawiony konstrukcji drewnianej – negatyw o wymiarach 130x45 cm	W	K	adultus (25-30 lat)	3 kabłączki skroniowe (srebrne i brązowy)	X/XI-1. poł. XI w.
	364	260	120-135	44	260x120-135	ściany komory w postaci smugi o szerokości 10 cm; wzdłuż ściany NW na krawędzi 6 negatywów słupów o średnicy 11-20 cm	ślady trumny wydrążonej w kłodzie zaokrąglonej od strony SE; wymiary trumny: 220x60 cm; być może okucia trumny	SE	M	senilis (50-60 lat)	a) nóż żelazny, b) miecz żelazny typu V? w drewnianej pochwie wzdłuż lewego boku, na głowni napis VI.FBREHT, c) żelazne obręcze i kabłąk wiadra, żelazna ostroga?, d) 4 bliżej nieokreślone przedmioty żelazne	1167±48 BP
	422	300	130	40	300x130	ściany komory w postaci smugi o szerokości 5-8 cm, czytelne wzdłuż wschodniej i zachodniej krawędzi, czytelne oblicowanie ścian komory; od strony wschodniej w narożnikach ślady słupów o średnicy 13 i 19 cm	ślady trumny wydrążonej w kłodzie; wymiary: 220x55-76 cm	E	K?	koniec maturus (40-60 lat)	a) nóż żelazny, b) żelazne obręcze i kabłąk wiadra, c) moneta srebrna – denar bliżej nieokreślony w miejscu prawej ręki	X/XI-1. poł. XI w.
	453	320	160	90	320x160	ślady ścian komory w postaci smug o szerokości 10-12 cm; od zachodu w narożnikach ślady słupów o średnicy 25 i 40 cm; negatyw belki od strony południowej o średnicy 11 cm; zachowały się ślady zadaszenia komory	ślady trumny wydrążonej w kłodzie ustawionej centralnie; wymiary: 235x52-58 cm, wysokości 20 cm	SE	?	adultus (25-35 lat) ślady trepanacji?	a) nóż żelazny w skórzanym pochewce, b) małe naczynie ceramiczne przy SW narożniku jamy, c) negatywy 2 naczyń drewnianych? przy narożniku NW, d) część przydatna dużego naczynia zasobowego nad zasypiskiem komory	4. ćw. X-XI XI w.

Miejscowość	Nr grobu	Opis grobu					Opis pochówku			Wyposażenie	Datowanie	
		Wielkość i konstrukcja grobu					Lokalizacja pochówku (trumna, skrzynia itp.)	Układ	Płeć			Wiek
		Wymiary [w cm]			Wymiary grobu [w cm]	Konstrukcja komory						
		Dł.	Szer.	Gł.								
Napole	13	330	200	35	330×200; w odległości 4 m od krawędzi N i W negatyw rowu – palisady? o szerokości ok. 30-40 cm i głębokości 60 cm, zachowanego odcinkowo od strony północnej – 8 m i zachodniej – 6 m	brak czytelnych śladów konstrukcji drewnianej, być może całość w wykopie ściśle dopasowanym rozmiarami do obudowy jamy grobowej?	pochówek umieszczony w północnej partii jamy w równej odległości od krawędzi E i W	E	K	maturus	a) nóż żelazny, b) sierp żelazny	poł. XI-XI/ XII w.
	15	340	190	50	340×190	ślady oblicowania ścian i zadaszzenia	pochówek umieszczony na marach o szerokości 90 cm w skrzyni drewnianej (z dębiny?) zbudowanej w konstrukcji zrębowej z belek o szerokości 10 cm, pozbawionej dna, ściśle dopasowanej do wymiarów jamy grobowej, wieko skrzyni mocowane do ścian przy pomocy kółków drewnianych	E	M	maturus	a) nóż żelazny, b) oselka z fylłitu, c) topór żelazny tatuszowany srebrem i miedzią, d) niezdobiona misa brązowa, e) wiadro okute żelaznymi taśmami, f) czerpak drewniany, g) talerz drewniany, h) fragment tkaniny jedwabnej	2. poł. X-pocz. XI w.
	32	300	150	126	300×150	ślady oblicowania ścian i zadaszzenia	ślady trymny?	W	K	maturus	a) 6 srebrnych kabłączków, b) kolia spięta srebrną kłamrą złożona z 3 srebrnych kaptorg, 11 paciorków srebrnych, 16 paciorków z karneolu, 15 paciorków z karneolu, ok. 400 paciorków szklanych, c) nóż żelazny, d) przęślik ceramiczny, e) przedmiot kościany, f) przedmiot żelazny, g) wiadro drewniane okute taśmami, h) naczynie ceramiczne, i) ułamek naczynia ceramicznego	2. poł. X-pocz. XI w.
Pień	37	260	145	86	260×145	ślady obudowy ścian czytelne tylko na poziomie szkieletu		E	?	infans I (ok. 5 lat)	a) 2 noże żelazne, b) wiadro drewniane okute żelaznymi posrebrzonymi taśmami, c) 2 fr. ceramiki, d) muszla	2. poł. X-pocz. XI w.
	38	200	160	80	200×160	ślady konstrukcji komory nieczytelne		WSW	?	infans I (2-4 lata)	a) kolia spięta srebrną kłamrą złożona z 7 paciorków z kryształu górskiego, 4 paciorków z karneolu, b) łańcuszek srebrny spiatany, c) nóż żelazny	2. poł. X-pocz. XI w.
	39	220	140	50	220×140	wzdłuż dłuższych boków silnie zbudowane dranie o szerokości 3/4-7/8 cm, stanowiące oblicowanie ścian, w górnej partii ślady zadaszzenia		WSW	?	infans I (5-6 lat)	a) 5 srebrnych kabłączków, b) srebrna zausznica koszyczkowata, c) nóż żelazny, d) wiaderko drewniane z żelaznymi obręczami, e) ząb rekina, f) belemnit	2. poł. X-pocz. XI w.
	40	280	160	160	280×160; podwójna palisada wokół centralnie umieszczonej komory; wewnętrzna oddalona o 1 m od krawędzi komory o wymiarach 5×5 m i szerokości 0,4 m oraz druga, zewnętrzna oddalona od krawędzi komory o 2 m, o wymiarach 7×7 m	ślady oblicowania ścian i zadaszzenia	wewnątrz trumna/skrzynia drewniana zbita żelaznymi gwoździami (4 sztuki) i okuciami w kształcie kątowników (10 sztuk)	WSW	?	infans I (ok. 2 lat)	a) pas jedwabny przetykany złotą nicią, b) 3 dzwoneczki z brązu, c) nóż żelazny, d) 2 oprawki z poroża, e) wiaderko drewniane z żelaznymi obręczami	1085±30 BP (940-995 AD, 46,2%) (kości)
	49	200	100	70	200×100	ślady konstrukcji komory nieczytelne		WSW	?	infans I (2-4 lata)	a) srebrny kabłączek typu I, b) nóż żelazny	2. poł. X-pocz. XI w.
	57	190	90	40	190×90	ślady konstrukcji komory nieczytelne		WSW	?	infans I (ok. 4 lat)	a) 5 srebrnych kabłączków typu II, b) kaptorga srebrna, c) paciorek srebrny, d) połowa zapięcia kolii, e) paciorek z karneolu, f) nóż żelazny	2. poł. X-pocz. XI w.
	69	300	200	90	300×200	ślady konstrukcji komory nieczytelne; w partii stropowej wyraźny pas – ślad oszalowania ścian jamy grobowej		W	K	adultus	a) srebrna kaptorga, b) paciorek szklany	2. poł. X-pocz. XI w.
	71	300	150	80	300×150	na poziomie szkieletu czytelny negatyw ścian komory grobowej; od strony E negatyw krzyżujących się belek (fot.)		W	?	infans II (13 lat)	a) pierścione srebrny, b) nóż żelazny	2. poł. X-pocz. XI w.

BIBLIOGRAFIA

Bogucki M.

- 2014 The Archaeological Context of the Bodzia Cemetery and the Trade Route along the Middle and the Lower Vistula during the Middle and Late Viking Period, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Leiden: 9-34.

Bojarski J.

- 2012 *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*, Toruń.
- 2014 Atrybuty władzy na przykładzie grobów z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Napolu, woj. kujawsko-pomorskie, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Funeralia Lednickie. Spotkanie 16*, Poznań: 173-186.

Bojarski J., Chudziak W.

- 2009 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Kałdusie (województwo kujawsko-pomorskie), stanowiska 1, 2 i 4 (badania w latach 2005-2007), [w:] A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, *XVI Sesja Pomorzoznawcza, cz. 1: Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego*, (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 3), Szczecin: 293-310.

Bojarski J., Chudziak W., Drozd A., Koperkiewicz A., Kozłowski T., Stawska V.

- 2010 Katalog źródeł, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń: 437-603.

Bojarski J., Chudziak W., Weinkauff M.

w druku a Góra św. Wawrzyńca w Kałdusie we wczesnym średniowieczu – na skrzyżowaniu szlaków dalekosiężnych, [w:] *Pradoliny pomorskich rzek. Kontakty kulturowe i handlowe społeczeństw w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Gdańsk.

w druku b *Wczesnośredniowieczna osada podgrodzowa (stanowisko 2) w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie. Badania w latach 2012-2013*, (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 4), Szczecin.

Bojarski J., Weinkauff M.

- 2011 Wczesnośredniowieczna osada w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 2). Wstępne wyniki badań prowadzonych w latach 2007-2009, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1: Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk: 499-512.

Buko A. (red.)

- 2014 *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Leiden-Boston.

Chudziak W.

- 1991 *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*, Toruń.
- 1996 *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*, Toruń.
- 1997 Dalekosiężne szlaki komunikacyjne w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej w X-XI wieku, [w:] J.A. Spież, Z. Wielgosz (red.), *Kraków Benedyktyńska praca. Studia historyczne ofiarowane o. Pawłowi Szczanickiemu w 80-rocznicę urodzin*, Tyniec: 101-118.
- 1998 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmie*, (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 1), Szczecin: 227-235.
- 2001 Wczesnośredniowieczne komory grobowe z Kałdusa pod Chełmem na Pomorzu Wschodnim, *Slavia Antiqua*, t. 42: 63-96.
- 2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, (Mons Sancti Laurentii, t. 1), Toruń.
- 2007 Z badań nad funkcją społeczną sierpów i półkosków na ziemiach słowiańskich we wczesnym średniowieczu, *Archaeologia Historica Polona*, t. 15, z. 2, Toruń: 201-220.
- 2012 Raz jeszcze w kwestii grobów komorowych z Kałdusa na Pomorzu Nadwiślańskim, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Obcy. Funeralia Lednickie. Spotkanie 14*, Poznań: 313-320.

Chudziak W. (red.)

- 2004 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie. Studia przyrodniczo-archeologiczne*, (Mons Sancti Laurentii, t. 2), Toruń.

- 2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 3), Toruń.

2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń.

Chudziak W., Bojarski J., Stawska V.

2010a Wyposażenie pochówków, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń: 79-103.

2010b Chronologia cmentarzyska, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń: 105-120.

Drozd A.

2006 Historia badań i stan opracowania materiałów źródłowych, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 1)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 3), Toruń: 13-25.

Drozd A., Janowski A.

2007a Wczesnośredniowieczny grób komorowy z Pnia, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia Lednickie. Spotkanie 9*, Poznań: 163-168.

2007b Cmentarzysko w Pniu jako przykład długotrwałej tradycji miejsca grzebalnego, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia Lednickie. Spotkanie 9*, Poznań: 355-361.

2009 Wczesnośredniowieczne groby komorowe – sposoby eksploracji i dokumentacji, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Metody. Źródła. Dokumentacja. Funeralia Lednickie. Spotkanie 11*, Poznań: 371-380.

Drozd A., Janowski A., Poliński D.

2009 Wczesnośredniowieczne groby komorowe na cmentarzysku w Pniu koło Bydgoszczy (badania 2005-2007), [w:] A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *XVI Sesja Pomoroznawcza, cz. 1: Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego* (Acta Archaeologica Pomoranica, t. 3), Szczecin: 351-366.

2011 Badania ratownicze przeprowadzone w 2009 roku na średniowieczno-nowożytnym cmentarzysku w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 9), [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomoroznawcza, vol. 1: Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego*, Gdańsk: 513-521.

Eisenschmidt S.

1994 *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*, Bonn.

Janowski A.

2010 *Jeżeli umrze ktoś znaczny z nich, kopią dlań grób podobny do obszernego domu...* kilka uwag o tzw. grobach komorowych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej, [w:] S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), *„In silvis, campis... et urbe”*. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, Rzeszów-Sanok: 385-402.

2011 Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea, [w:] F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (red.), *Der Wandel um 1000 Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009*, Greifswald: 257-267.

Janowski A., Drozd A.

2007 Grodzisko wczesnośredniowieczne w Pniu, woj. kujawsko-pomorskie w świetle badań w latach 2003-2004, [w:] G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomoroznawcza*, Elbląg: 199-210.

Kaźmierczak R., Rybka K.

2010 Wczesnośredniowieczny miecz z grobu 364, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń: 175-179.

Kiersnowscy T. i R.

1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa-Wrocław.

Kozłowski T.

2012 *Stan biologiczny i warunki życia ludności in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim (X-XIII wiek). Studium antropologiczne*, (Mons Sancti Laurentii, t. 7), Toruń.

Krzyszowski A.

1992 Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI-XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stanowisko 23A, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 1: 83-102.

1995 Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań, *Slavia Antiqua*, t. 36: 49-72.

Lewicki T.

- 1977 *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 2, cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Łęga W.

- 1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.

Łosiński W.

- 1998 Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań: 473-483.

Makowiecki D., Makowiecka M.

- 2010 Charakterystyka zwierzęcych depozytów szkieletowych, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*, (Mons Sancti Laurentii, t. 5), Toruń: 159-165.

Płoszaj T., Jędrychowska-Dańska K., Masłowska A., Kozłowski T., Chudziak W., Bojarski J., Robaszkiewicz A., Witas H.

- 2016 Analysis of medieval mtDNA from Napole cemetery provides new insights into the early history of Polish state, *Annals of Human Biology*.

Ratajczyk Z.

- 2013 The cemetery in Ciepłe – current research results, [w:] S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, (Interdisciplinary Medieval Studies, t. 2), Wrocław: 317-345.

Schmidt V.

- 1996 Ein slawisches birituelles Gräberfeld von Alt Käbelich, Lkr. Neubrandenburg-Strelitz, *Bodendenkmalflege in Mecklenburg-Vorpommern*, Jahrbuch 1995: 83-113.

Standards

- 1994 *Standards for data collection from human skeletal remains*, B.J. Buikstra, D.H. Ubelaker (red.), Arkansas Archaeological Survey Research, Series nr 44, Fayetteville.

Stawska V.

- 1993 Komunikat z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Napolu, gm. Kowalewo Pomorskie, woj. toruńskie, stan. 6, [w:] W. Chudziak (red.), *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989-1992*, Toruń: 139-144.
- 2003 Cmentarzyska wczesnośredniowieczne z ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym Ziemi Chełmińskiej*, t. 5: 89-108.

Urbańczyk P.

- 2014 Jak (s)chowano pierwszych polskich chrześcijan?, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Cmentarzyska – relacje społeczne i międzykulturowe. Funeraria Lednickie. Spotkanie 17*, Poznań: 129-142.

White T.D., Folknes P.A.

- 2005 *The Human Bone. Manual*, Barlington.

Zoll-Adamikowa H.

- 1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, cz. 2: Analiza. Wnioski*, Wrocław.

Early medieval chamber graves from the Chełmno Land

Chamber graves built in the form of houses are evidence of elites in the Viking Age Europe. As chamber graves can be regarded burials with traces of the wooden construction of a chamber and an extraordinary large burial pit. They appear in the entire area around the Baltic Sea during the period between the 9th and the 11th centuries. First chamber graves in the Polish lands were identified at Sowinki in Greater Poland (Krzyszowski 1992, 1995) and at Kałdus in Chełmno Land (Chudziak 2001). So far in the Chełmno Land 19 chamber graves in 3 sites, at Kałdus, Pień and Napole, have been discovered (Chudziak ed. 2010; Drozd, Janowski 2007a, 2007b, 2009; Drozd, Janowski, Poliński 2009, 2011; Stawska 1993, 2003; Bojarski 2014), (fig. 1). It is possible that a burial with a bronze bowl unearthed at the end of the 19th century by Konrad Lakowitz at Kałdus (Drozd 2006) and a burial with a sword found at Złotoria (Łęga 1930) were also chamber graves.

There are three constitutive elements of such graves (fig. 2): a) the wooden construction of a burial chamber, the presence of which is an essential criterion for distinguishing chamber graves; b) presence of devices used for burring of the deceased in the form of a coffin, a bier, or a log; c) external features delimiting a burial pit in the form of a ditch, a fence, or a palisade, but which are not necessary and decisive for recognizing a burial as a chamber grave. In any case, the presence of ditches or palisades surrounding a burial pit was recorded in all three cemeteries with chamber graves unearthed in the Chełmno Land (fig. 3: a – Kałdus site 4 grave no. 125, b – Pień site 9 grave no. 40, c – Napole site 6 grave no. 13).

Communication and trade routes were significant for the spreading of the idea of chamber graves among the elites, allowing for the flow of people, ideas, and commodities. The importance of the Wisła river as a key route in the medieval period is marked by numerous found hoards (fig. 4). In the Chełmno Land important trade routes crisscrossed – a land route leading from Rus' towards Pomerania, and a water route connecting the Baltic Sea with the interior (fig. 5).

The most important settlement, economic, and religious centre of the Chełmno Land in the early medieval period was located at Kałdus, which was the predecessor of the modern-day Chełmno (Latin *Culmen*). The stronghold with an adjacent settlement was situated on a high plateau at the edge of the Vistula valley. At Kałdus 4 burial grounds were unearthed at sites no. 1, 2, and 4 (Bojarski, Chudziak 2009; Chudziak red. 2004, 2010). Chamber graves – a total of 8 graves containing 10 burials (3 men, 5 women, 2 children) – were discovered at site 4 (Chudziak red. 2010), (fig. 6). The cemetery at site 4 was located on a small hill and chamber graves were situated in its eastern part arranged in 2 irregular rows (graves no. 13AB, 60, 125, 166, 356AB, 364, 422, and 453). All of them were built of logs with poles in the corners. They were covered with roofs, traces of which preserved in the profiles. The burials were placed in large, rectangular pits with dimensions ranging between 270- 400 cm in length and 130 – 230 cm in width (table 1). In one case, grave no. 125, a burial pit was surrounded by a ditch, which was probably a remnant of a palisade. In all chamber graves the deceased were interred in coffins made of tree trunks with dimensions of 180-190×60 or 230-235×60 cm. The dead were laid in a supine position (on their backs) with their heads directed to the west (5 cases), east (1 case), south-east (3 cases) and north-west (1 case). Based on artefact typology and ¹⁴C, chamber graves from Kałdus are dated to the second half of the 10th century and the turn of the 10th and the 11th century (phase 1a of a development of a cemetery at site 4), (Chudziak 2001; Chudziak, Bojarski, Stawska 2010b).

All burials in chambers were accompanied by grave goods (table 1). Grave 13AB was a double burial containing a man and a woman. The man, aged *adultus* (13A), was furnished with 2 iron knives in one common sheath with a ferrule decorated with a stylized representation of a viper and a bronze undecorated bowl (fig. 7: a, b, c). The woman, aged *adultus* (13B), had a necklace of beads and 8 *kaptorgas* (capsule amulets) pinned with a silver buckle, a silver bead from an earring of the Świątki type, and a bucket with a decorated ferrule (fig. 7: a, e, f, d). A man at the age of *adultus/maturus* was buried in grave no. 60 was accompanied by an iron horseshoe brooch, 2 iron knives in one common sheath with a ferrule decorated with a stylized representation of a viper, a bronze bowl, a wooden bucket, a piece of a coin, a wooden

plate with glided ferrule decorated with figural motifs, a wooden cup, a silver ferrule of a strap, and a piece of a leather shoe (see Chudziak 2001), (fig. 7: g-j). Grave no. 125 of a child aged *infans II* contained an iron knife and grave no. 166 of an adult woman (?) had 4 temple rings and an iron knife. In grave 356AB a woman at the age of *adultus* and a child at the age of *infans II* were interred. The woman (356A) had 2 temple rings and the child had no burial gifts. In grave no. 364 a man was interred with an iron knife, a sword of a V type with an inscription on the blade (Każmierczak, Rybka 2010), a bucket, and a few undetermined iron objects. A woman at the age of *maturus* was buried in grave no. 422 was furnished with an iron knife, a piece of a coin, and a bucket. Grave no. 453, of a woman at the age of *adultus*, contained an iron knife, a small clay pot, a trace of a wooden vessel, and in the top of fill a large clay vessel.

Another medieval burial ground with chamber graves in the Chełmno Land was discovered at Pień site 9. Pień was located at the crossing of the Vistula river (fig. 8). The cemetery was placed on a small hill about 300 m east from a stronghold built in the second half of the 10th century (Janowski, Drozd 2007; Drozd, Janowski, Poliński 2009). The cemetery was partially destroyed and only partly excavated. On the basis of artefacts and one radiocarbon date (grave 40, 1085±30BP) the cemetery was dated to the second half of the 10th century and the turn of the 10th and the 11th centuries. Unearthed chamber graves were arranged in two groups eastern – graves no. 15, 32, 37, 69, and 71 and western graves no. 38, 39, 40, 49, and 57 (fig. 9). The first group of burials were oriented in the east-west axis and from the west and north were surrounded by partially preserved ditch. The second group of burials were slightly inclined towards the south. One grave, no. 40, was surrounded by a double ditch measuring 5×5 m (an inner ditch) and 7×7 m (an external ditch). Excavated graves had burial pits measuring 190 – 340 cm in length, 90-190 cm in width and 40 – 160 cm in depth. The walls of the chambers were built with log construction (fig. 10). The deceased were laid in a supine position with straight arms and legs. They had their heads directed towards the west (women) or towards the east (men). The dead were buried in coffins with iron nails and ferrules (e.g. grave 40) or biers (e.g. grave 15).

The burials in chamber graves at Pień were richly furnished (table 1). In grave 15 in a rectangular

burial pit measuring 340×190×50 cm, a man at the age of *maturus* was buried. He was accompanied with an iron axe ornamented with silver and copper inlay, a wooden bucket with iron ferrules, a bronze bowl, an iron knife, a whetstone of phyllite, a wooden scoop, an undetermined wooden object (a plate?), and a piece of a silk textile. Grave 32 contained a woman at the age of *maturus*. Her burial pit measured 300×150×126 cm. She was equipped with 6 silver temple rings, a necklace of 3 *kaptorgas* and beads (11 silver, 16 carnelian, 15 mountain crystal and about 400 glass) pinned with a silver clasp, a wooden bucket with iron ferrules, a clay pot, an iron knife, a clay spindle whorl, an undetermined antler object (a comb?), and an undetermined iron object. In grave 37 a child at the age of *infans I* (about 5 years old) was interred in the burial pit measuring 260×145×86 cm. It was accompanied by 2 iron knives, a wooden bucket with iron ferrules, and a shell. Grave 38 contained the skeleton of a child at the age of *infans I* (2-4 years old) buried in a pit measuring 200×160×80 cm. The deceased was equipped with a necklace of beads (7 mountain crystal, 4 carnelian) pinned with a silver clasp, a silver chain, and an iron knife. In grave 39 a child aged *infans I* (5-6 years old) was buried. Its burial pit measured 220×140×50 cm. Grave goods consisted of 5 temple rings, a silver earring, an iron knife, a wooden bucket with iron ferrules, a shark tooth, and a belemnite. Grave 40, with a burial pit measuring 280×140×50 cm, was a place of burial for a child aged *infans I* (about 2 years old). He was equipped with a bronze bell, an iron knife, a wooden bucket with iron ferrules, and a silk belt interwoven with golden thread. In grave 49, measuring 200×100×70 cm, a child at the age of *infans I* (2-4 years old) was buried. It was accompanied by a silver temple ring and an iron knife. Grave 57 contained a skeleton of a child at the age of *infans I* (about 4 years old). It was buried in a burial pit measuring 190×90×40 cm and equipped with 5 silver temple rings, a silver *kaptorga*, a silver bead and a carnelian bead, a piece of a clasp, and an iron knife. In grave 69, with dimensions of 300×200×90, a woman at the age of *adultus* was buried, accompanied by a silver *kaptorga* and a glass bead. Grave 71, with dimensions of 300×150×80 cm, contained remains of a child aged *infans II* (13 years old) equipped with a silver finger ring and an iron knife.

One more cemetery with a chamber grave in the Chełmno Land was discovered at Napole site

6 (fig. 11). The medieval burial ground was located on a small hill west of the stronghold situated on the shore of the Oszczywilk lake. The stronghold functioned from the second half of 10th century to the 12th century (Bojarski 2012; Stawska 2003). The settlement complex at Napole was a point on the trade route leading from Rus'land towards Pomerania. At Napole one chamber grave (burial no. 13) was unearthed situated on the peripheries of the cemetery in its eastern part. The grave had a rectangular burial pit with dimensions of 330×200×35 cm, which was surrounded by a ditch measuring 470×350 cm (fig. 12: a-c). In the grave a woman at the age of *maturus* was buried accompanied by an iron knife and an iron sickle (fig. 12: d-e). The burial was constructed in the middle of the 11th century or the second half of the 11th century.

Chamber graves found in the Chełmno Land refer to the interregional idea of burring of social elites. In the area of Chełmno, three types can be discerned (fig. 2): 1) structures with a wooden chamber built of timber, lining the walls of the burial pit (Kałdus, Pień), 2) chamber graves surrounded with a single ditch/palisade (Kałdus, Napole), 3) chamber graves surrounded by a double ditch/palisade (Pień).

Generally, the deceased buried in chamber graves were in good health. There were no evidence of major diseases and injuries on their bones. Traces of possible trepanation were only recorded on the skull from grave 453 (Kozłowski 2012). Selected bone samples taken from chambers (graves no. 13AB, 60, 364), as

well as ordinary graves of individuals, buried in the cemetery at site 4 were the subject of carbon and nitrogen stable isotopes analysis. It proved that the diet of individuals buried in this cemetery was based on plant foods, as well as proteins of terrestrial animals and fish. The diet of persons buried in chamber graves did not differ from the diet of other members of the population (fig. 13). However, a man and a woman buried in the double chamber grave no. 13AB consumed different foodstuffs. In turn DNA analysis of grave no. 8 from Napole of a man aged *maturus* (not a chamber grave) yielded a mtDNA haplogroup I, analogous to a haplogroup of a person buried in an Iron Age cemetery from the 5th century at Bøgebjerggård, Denmark (Płoszaj et al. 2016).

All three cemeteries with chamber graves from the Chełmno Land were located in the vicinity of strongholds. They were situated on long-distance trade routes (Kałdus, Pień, Napole) and on crossings over a river (Kałdus, Pień). The chamber graves were constructed in the second half of the 10th century and at the turn of the 10th and the 11th centuries. The deceased buried in them presumably belonged to the social elites living in mentioned strongholds – they may have been comites (administrative and military district commanders) and members of their families. It remains a subject for further investigations if they were representatives of pre-state elites or early state elites of the firsts Piast connected with their expansion to the territories of Eastern Pomerania.

**Burials in chamber graves
in the Polish lands during the early Middle Ages**

Edited by Dariusz Błaszczuk and Dąbrówka Stępniewska

**Pochówki w grobach komorowych
na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza**

pod redakcją Dariusza Błaszczyka i Dąbrówki Stępniewskiej

Warszawa 2016

Recenzenci naukowi:

prof. dr hab. Andrzej Marek Wyrwa

prof. UW dr hab. Joanna Kalaga

dr Wojciech Wróblewski

Publikacja została sfinansowana ze środków prorektora ds. badań naukowych i współpracy Uniwersytetu Warszawskiego prof. dr. hab. Alojzego Nowaka, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz grantu Narodowego Centrum Nauki pt. „Swoi czy obcy? Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza” (DEC-2013/08/S/HS3/00178).

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Dariusz Błaszczuk, Dąbrówka Stępniewska i Autorzy

ISBN 978-83-61376-42-2

Wydawca: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Wydanie I

Warszawa 2016

Nakład: 500 egzemplarzy

Projekt okładki: Ewa Polaszewska

Korekta polskojęzyczna: Marzena Krzyżanowska

Korekta anglojęzyczna: Hedy Justus

Skład i łamanie: Centrum Kreatywności REPIK - Ryszard Polaszewski

Ilustracja na okładce:

Wizualizacja grobu komorowego z Kałdusa koło Chełmna (wykonanie: Helena Michel na podstawie rekonstrukcji Wojciecha Chudziaka).